

# Leids humanisme in de vroege Gouden Eeuw\*

Chr. L. Heesakkers

Teneinde geen verkeerde verwachtingen te wekken, zullen wij ter inleiding even stilstaan bij de termen uit de hierboven geformuleerde titel.

Wat hier met Leids bedoeld wordt, heeft geen toelichting.

De term humanisme staat voor wat wel genoemd wordt het humanisme van de Renaissance. Zoals bekend, viert dit humanisme in Italië hoogtij in de 15de eeuw. Het is een culturele beweging die zich zeer nadrukkelijk wil laten inspireren door de antieke Grieks-Romeinse en oud-christelijke beschaving. Vooral in de 16de eeuw vindt dit humanisme zijn weg door heel Europa. Daarbij valt in de benadering van de antieke bronnen een verschuiving in accent te bespeuren, in de richting van wat men later de klassieke filologie en de tekstkritiek zal noemen.

Binnen de Nederlanden zou men, zeker vanuit literair oogpunt, zelfs van twee Gouden Eeuwen van dit humanisme spreken. Een eerste hoogtepunt immers vormt het werk van Erasmus van Rotterdam en Janus Secundus. Deze twee humanisten, beiden gestorven in 1536, behoren tot de grootste schrijvers die Nederland ooit heeft voortgebracht. Van Leids humanisme is in die periode echter nog geen sprake.

De tweede bloeiperiode daarentegen heeft alles met Leiden te maken. Zij neemt immers onmiskenbaar een aanvang met de stichting van de Leidse universiteit in 1575. Juist op het gebied van de filologie boekt de universiteit al in de eerste decennia grote successen. En deze filologie be-

perkt zich niet tot de artesfaculteit. Ook het onderwijs in de rechten is in hoge mate filologie en exegese van het Romeinse recht, en hetzelfde geldt voor de medicijnen die onderwezen worden aan de hand van de werken van Hippocrates en Galenus. De jonge Leidse stichting wordt dan ook algemeen gekarakteriseerd als een humanistische universiteit. De Gouden Eeuw van het Nederlandse filologische humanisme is daarom al vóór het jaar 1600 begonnen. Op die periode, die men zou kunnen aanduiden als de Dageraad van de Gouden Eeuw<sup>1</sup>, zal in het hier volgende de nadruk vallen.

Daarvóór echter wil ik proberen aan te tonen dat universiteit en humanisme in Leiden zo goed konden gedijen, omdat er reeds een vruchtbare humanistische voedingsbodem voorhanden was.

Hiermee is het schema van mijn uiteenzetting gegeven. Ik zal ten eerste uiteenzetten, dat er in Leiden reeds vóór 1575 sprake is van humanistische cultuur en dat de Neolatijnse dichter en filoloog Janus Dousa daarbinnen een sleutelpositie bekleedde.

Ten tweede wil ik nagaan in hoeverre deze humanistische cultuur mede bepalend was voor het concept dat aan de stichting en de inrichting van de universiteit ten grondslag lag. Dit onderdeel spitst zich toe op de vraag, of de stichters slechts een theologische hogeschool voor ogen stonden, dan wel een breed opgezette humanistische universiteit.

In het laatste onderdeel wil ik iets laten zien van de humanistische cultuur rondde

Leidse universiteit in de eerste decennia van haar bestaan.

### 1. De periode vóór 1575

Zoals gezegd was het Nederlandse humanisme al in het begin van de róde eeuw met Erasmus en Secundus toonaangevend geweest binnen Europa. Echter, hoewel deze humanisten respectievelijk in Rotterdam en Den Haag geboren waren, lag hun werkterrein niet in de Noordelijke Nederlanden. En zeker na hun dood in 1536 was er van humanistische cultuur in Noord-Nederland slechts op bescheiden schaal sprake.

Als wij naar het gewest Holland kijken, om te beginnen naar Amsterdam, dan treffen wij daar slechts een rudimentaire humanistische cultuur aan in de doorgaans simpele schoolzangen die de rectoren der twee Latijnse scholen hun leerlingen jaarlijks ten gehore lieten brengen<sup>2</sup>.

Beter lijkt het gesteld met Haarlem. Daar bespeuren wij iets als een humanistische klimaat, dat van invloed is op het werk van de schilder Maarten van Heemskerck en de schrijver in de landstaal Coornhert. In de jaren 1550 vestigde zich daar ook de humanist die, enigszins bij gebrek aan beter, als de nieuwe Erasmus en de nieuwe Secundus tegelijk begroet werd. Zeker is, dat deze humanist, Hadrianus Junius, de meest produktieve en veelzijdige Noordnederlandse geleerde van zijn tijd was<sup>3</sup>.

Vergeleken met Haarlem heeft Leiden weinig te bieden. In het begin van de eeuw hadden er nog correspondenten van Erasmus gezeten. Later vertegenwoordigde de schoolrector Bloccius het humanisme, maar op zeer bescheiden niveau. Bovendien verliet hij de stad in 1563<sup>4</sup>.

Niet in Leiden, maar wel onder de rook daarvan zou evenwel weldra nieuw licht dagen. Het is niet precies bekend waar, maar ergens in de driehoek tussen Leiden, Haarlem en Utrecht had de 54-jarige Hadrianus Junius in 1565 een ontmoeting

met een twintigjarige jongeman, op dat moment student in Parijs, maar geboortig uit Noordwijk. Vermoedelijk was hij even in het vaderland terug in verband met familiezaken, die hij bij ontstentenis van zijn vroeggestorven ouders zelf moest behartigen. In 1563 was hij in Leuven begonnen met de aanleg van een vriendenboek of album amicorum. In dit vriendenboek legde Junius zijn ontmoeting met de jongeman vast in een inscriptie, die helaas als tijds-aanduiding slechts het jaar 1565 meekreeg, maar die wel verrijkt werd met Junius' wapen en zijn gegraveerd portret<sup>5</sup>.

De eigenaar van het album, door Junius aangesproken als Io. Doeza, is Jan van der Does, in 1545 geboren in Noordwijk als zoon van de plaatselijke ambachtsheer. Al vroeg wees geworden, werd hij door zijn voogd onder meer in Delft op school gedaan, waar hij als scholier al een Latijns toneelstuk schreef. Als zestienjarige vertrok hij naar Leuven, met de bedoeling zich in de rechten te bekwamen. Hij zou immers ooit als ambachtsheer van Noordwijk verantwoordelijk worden voor het bestuur en de rechtspraak in zijn heerlijkheid.

In Leuven werd de student ingeschreven als Johannes Doesius. De uitgever van de matrikels las hiervoor helaas Poesius en zo kwam Dousa's naam in de index terecht onder de letter P. Voor de onderzoeker is hij daarmee feitelijk onvindbaar geworden. In deze periode kocht de jonge student waarschijnlijk het bovengenoemde blanco, in fraai bestempeld leer gebonden album amicorum, waarin hij zijn ontmoetingen en vriendschappen voortaan zou laten vastleggen<sup>6</sup>. Voorin liet hij zijn familiewapen aanbrengen. Daarnaast werd ook een exemplaar van zijn gegraveerd portret ingeplakt. Ook treffen wij hier voor het eerst zijn wapenspreuk aan. In tegenstelling tot wat men zou verwachten voor een jonge edelman heeft deze niets martiaals of heldhaftigs, en ligt hij ook niet op het terrein van de christelijke moraal, maar op dat van de poëzie. Daarom echter is de lijf-

spreek des te relevanter voor dé idealen die de toekomstige ambachtsheer van Noordwijk koestert: een vers uit de *Georgica* van Vergilius zal hem zijn leven lang een leidraad zijn: *Dulces ante omnia Musae*, 'Genoeglijk bovenal zijn mij de Muzen'.

Vermoedelijk heeft de student zijn naam nu de definitieve Latijnse vorm Dousa gegeven. De paar Leuvense inscribenten in zijn vriendenboek noemen hem immers niet meer Doesius, maar Dousa, zij het in wisselende spelling geschreven. Ook de latinisering die zijn plaats van herkomst aangeeft, wordt vereenvoudigd: het oorspronkelijke ietwat geforceerde *aquilovix* voor Noordwijker wordt nu vervangen door *Nordovix*. Ook voor ons, vertrouwd met Asterix en Obelix, klinkt dat laatste veel beter.

De Leuvense inscripties in het vriendenboek bevestigen de groeiende belangstelling van de rechtenstudent Dousa voor het humanisme en de klassieke filologie. De eerste is van de hand van Comelius Valerius van Oudewater, de hoogleraar Latijn van het indertijd met steun van Erasmus gestichte Drietalencollege. Een tweede inscriptor is Willem Canter, afkomstig uit Utrecht en een geniaal filoloog, die helaas te jong zou sterven om blijvende faam te verwerven. Rechtenprofessoren ontbreken.

Vanuit Leuven trok Dousa naar de net opgerichte universiteit van Douai en vervolgens naar Parijs. Zijn leermeester aldaar was Jean Dorat, de beste Graecist van het moment, maar ook één van de zeven leden van de Pléiade, de beroemde vernieuwers van de Franstalige literatuur in de 16de eeuw. Ook met andere Pléiadedichters kreeg Dousa contact. Zijn talenten voor het schrijven van Latijnse of liever Neolatijnse poëzie, die zich al op de Latijnse school te Delft hadden geopenbaard, kregen hier nieuwe kansen. Vooral met de Pléiadedichter en Vergiliusuitgever Gulielmus Altarius, Guillaume des Autelz,

werd een reeks Latijnse gedichten uitgewisseld.

Maatschappelijke verplichtingen riepen Dousa na twee jaar Parijs tot zijn leedwezen terug naar Holland. Kort daarop trouwde hij en vestigde zich in Noordwijk, om zijn taken als ambachtsheer op zich te nemen. Maar de Muzen lieten hem niet los. Het eerste bewijs van Dousa's filologische activiteiten heeft Junius ons nagelaten. Deze gaf in 1568 in Antwerpen bij Plantijn de epigrammen van Martialis uit. De editie was opgedragen aan de jonge Noordwijkse edelman. Junius had namelijk over diens aantekeningen in zijn Martialisexemplaar mogen beschikken en menige suggestie ter verbetering van de overgeleverde tekst in zijn editie overgenomen.

In hetzelfde jaar 1568 ging Dousa zelf in Antwerpen op zoek naar een uitgever voor zijn Latijnse gedichten. Dit bracht hem in contact met Plantijn en diens kring van humanisten en tekstbezorgers. In twee dagen tijds had hij er zes prestigieuze inscripties in zijn album bij. In 1569 kwam de bundel met epigrammen, elegieën, satiren en silvae van de pers. Het is een veelzijdig debuut, waarin op meerdere plaatsen een heimwee naar het Parijs se studentenleven doorklinkt. Maar ook blijkt duidelijk, dat Dousa inmiddels ook in zijn vaderland zijn geestverwanten heeft weten te vinden.

1568 is ook het beginjaar van de Tachtigjarige Oorlog. Het gewest Holland maakt voor het eerst kennis met de gevolgen daarvan door de strooptochten die de watergeuzen langs de kust ondernemen. Ook Noordwijk is het doelwit van brandschatting en Dousa zoekt voor zijn gezin een veilig onderkomen in de met muren en met een militair garnizoen versterkte stad Leiden.

Maar ook Leiden zelf zou de gevolgen van de Opstand weldra aan den lijve ondervinden. In de winter van 1573-1574 werd het door een Spaanse troepenmacht

onder leiding van Francesco de Valdez ingesloten. Na vijf maanden echter werd het regiment richting Gelderland gedirigeerd, omdat daar een inval dreigde van Lodewijk van Nassau. De Spaanse soldaten waren pas tot Utrecht gevorderd, toen Lodewijk van Nassau's expeditie uitliep op het beruchte débacle op de Moker Heide, 14 april 1574. De Spaanse legeronderdelen hadden weer de handen vrij en keerden terug naar Leiden. Het groepje verkenners onder leiding van de hopman Andries Allertsz, dat poolshoogte ging nemen, viel in een hinderlaag en de hopman, de enige beroepsofficier die Leiden bezat, sneuvelde. De persoon die men in zijn plaats aanstelde als hoofd van het vendel stadssoldaten, kennen wij, zij het niet als dienaar van Mars, maar als dienaar van de Muzen: het is onze dichter en humanist Janus Dousa. Van enige voorafgaande militaire ervaring is niets bekend en wellicht heeft zijn prestige als edelman bij de benoeming de doorslag gegeven. Als zodanig had hij zitting in de Staten van Holland en in 1572 al had hij voor Willem van Oranje een geheime missie naar Elizabeth van Engeland volvoerd.

Hoewel er enkele schermutselingen tussen de belegerde Leidenaren en de belegeraars plaats vonden, was de tactiek van de Spaanse commandant Valdez gericht op een hermetische afsluiting van de toegangswegen tot de stad. Daardoor werd bevoorrading onmogelijk en zou uithongering vanzelf tot overgave dwingen. Voor de belegerden hield dit in dat zij niet veel meer konden doen dan waakzaam zijn. En natuurlijk zuinig omspringen met brandstof, eten en drinken!

Het is onze indruk dat het daarom voor Dousa mogelijk was in deze benauwde maanden naast Mars toch ook de Muzen te blijven dienen. De basis voor zijn tweede, omvangrijkste en historisch gezien belangrijkste gedichtenbundel, die een half jaar na het ontzet zou verschijnen, lijkt al tijdens de belegering te zijn gelegd.

Bovendien leerde Dousa in deze maanden van benauwenis een bijzondere geestverwant kennen, iemand die evenzeer geïnteresseerd was in poëzie als hijzelf, maar dan in poëzie in de eigen landstaal. Dit heeft geleid tot een vruchtbare wisselwerking. Immers, niet alleen kreeg Dousa meer belangstelling voor de eigen vaderlandse cultuur en voor de moedertaal als literair expressiemiddel, maar kreeg omgekeerd Jan van Hout – dat is de hier bedoelde nieuwe vriend – belangstelling voor de vernieuwingen in de Franse literatuur, waarover Dousa hem kon inlichten, en eveneens voor de Neolatijnse poëzie. Dit zou later leiden tot een gezamenlijk project, de vertaling van de Latijnse *Basia* en andere gedichten van Janus Secundus. Ook andere Neolatijnse poëzie, met name de antikatholieke satire *Franciscanus* van de Schot Buchanan, werd door Jan van Hout vertaald, maar helaas niet uitgegeven, zodat de vertaling op het voorwoord na verloren ging. Hetzelfde geldt trouwens voor zijn Plautusvertaling.

## **2. De Leidse universiteit: theologische hogeschool, of universitas op humanistische basis?**

Wij kennen de onverwacht goede afloop van het beleg op 3 oktober 1574. Leiden herademt en daarmee het hele gewest Holland, dat de sleutelstad dankbaar is voor haar moedige houding. Volgens de traditie werd Leiden een beloning aangeboden, of liever een keuze uit twee beloningen, te weten een jaar lang vrijdom van belasting, dan wel de huisvesting van een nog te stichten Noordnederlandse universiteit. En zonder aarzelen koos de stad het laatste.

Ook al klinkt dit verhaal haast te mooi om waar te zijn, vast staat dat nog geen drie maanden later, op 28 december. Prins Willem met het voorstel komt dat in de Noordelijke Nederlanden 'eene goede, genouchsaeme ende vermaerde schele ofte universiteyt werdde opgericht, aldaer die

ieucht [...] beyde inde rechte kennisse Godts ende allerley goed eerlvcke ende vrye kunsten ende wetenschappen dienende tot die wettelicke regeringe der landen opgevoedt ende onderrichtet werden<sup>7</sup>.’ Op 2 januari blijkt dat de Prins Leiden een geschikte vestigingsplaats acht, al is ook Middelburg in de race. Een dag later echter lijkt de keuze al beslecht, want twee van de drie Statenleden die met de oprichting belast worden, zijn Leidenaars. Eén van die twee is de 29-jarige Dousa.

Voor al bij de herdenking van het 400-jarig bestaan in 1975 is de Leidse universiteit in alle toonaarden bezongen als een humanistische universiteit. Toch is deze humanistische signatuur niet vanzelfsprekend. In de hele periode van Renaissance en Humanisme is er op zijn minst een zekere spanning tussen humanisme en universiteit waarneembaar. Erasmus had in 1521 zijn woonplaats Leuven verlaten, omdat de theologen van de universiteit hem daar het leven zuur maakten. En de theologen van de Sorbonne zouden de eerste officiële veroordeling over zijn werken uitspreken. Daar waar het humanisme zich een plaats wist te veroveren binnen de universiteiten, was dat meestal te danken aan de artesfaculteit, en niet aan theologen. Het paradoxale van de Leidse universiteit nu is, dat enkele officiële documenten de suggestie wekken dat het de stichters meer te doen was om een theologische hogeschool dan een universiteit. Voor de openingsrede werd de hoogleraar theologie uitgekozen. In een brief van latere datum verzekerde Oranje dat het zijn voornaamste bedoeling was, de theologische studie te behartigen, en zelfs de curatoren lieten elf jaar na de stichting een zelfde geluid horen<sup>8</sup>. Nog weer later, in 1593, achttien jaar na stichting dus, verklaarde Jan van Hout, de secretaris der curatoren, in een officiële toespraak: ‘De voornemste bewegende oorsaecke der stichtinge deser Universitevt (t’is my geoorlooft t’geheym te openbaren) was de Theologie<sup>9</sup>.’

Historici met theologische belangstelling citeren dergelijke documenten gaarne voor hun stelling dat de nieuwe stichting bedoeld was als een theologische hogeschool. De vraag is dan echter, waarom deze doelstelling, om met Jan van Hout te spreken, achttien jaar lang een goed bewaard geheim kon blijven en voor andere historici tot nu toe gebleven is. Misschien is Van Hout zelf de eerste schuldige aan deze verdoezeling van de ware doelstelling en samen met hem zijn in het beleg verworven vriend Janus Dousa. Dit duo toch was verantwoordelijk voor de samenstelling van de stoet die, na de opening van de universiteit met de kerkdienst in de Pieterskerk, in optocht via de Breestraat, de Steenshuur en het Rapenburg optrok naar de eerste behuizing van de universiteit, het voormalige Barbara klooster aan het Rapenburg, hoek Langebrug.

De samenstelling van de optocht<sup>10</sup> is een regelrechte blauwdruk van het humanistische onderwijsprogramma, zoals Dousa en Van Hout zich dat voor de nieuwe universiteit voorstellen. De stoet bestaat enerzijds uit allegorische figuren die de te doceren wetenschappen en de beroemdste representanten daarvan uitbeelden en anderzijds uit hoogwaardigheidsbekleders en de voorlopige hoogleraren. De opvallendste allegorische figuur is zonder twijfel *Sacra Scriptura*, gezeten op een triomfwagen en geflankeerd door de vier evangelisten. Deze groep, die de theologie vertegenwoordigt, maakt meteen duidelijk, dat het hier zal gaan om een humanistische theologie, dat wil zeggen ontsluiting en uitleg van de bijbel in de grondtekst, zoals met name Erasmus had voorgestaan en beoefend.

Als zelfs de theologie op humanistische wijze beoefend zal worden, geldt dat a fortiori voor de andere wetenschappen, die te paard gezeten in de stoet meetrekken. Het rechtenonderwijs is, zoals wij ook al eerder constateerden, exegese van de antieke rechtsbronnen van Gaius en andere juris-

ten, de medicijnen worden gedoopt aan de hand van de werken van Hippocrates en Galenus. De derde profane wetenschap heet Minerva. Haar gevolg; wordt gevormd door Plato en Aristoteles, Cicero en Vergilius. Met name de laatste twee zijn de modellen bij uitstek voor de humanistische literatuur. Dit geheel staat vanzelfsprekend voor de faculteit van letteren en wijsbegeerte, de artesfaculteit.

De stoet als zodanig echter krijgt nog een extra humanistisch tintje door een ander element. Trekkend langs het Rapenburg, wordt de cortège begeleid door een boot met een bijzonder gezelschap aan boord. De roerganger is herkenbaar aan een drietand: Neptunus, de watergod. Hij had, na het doorsteken van de dijken, gezorgd voor de verdrijving van de Spanjaarden en de bevrijding van de stad Leiden. Zo was de oorlogsgod Mars vertrokken en was de weg vrijgemaakt voor Apollo en de Muzen: dat zijn de andere opvarenden. De universiteit zal een muzische instelling zijn, een haard van kunsten en wetenschappen, beoefend onder het patronage van Apollo en zijn negen Muzen.

Deze gedachte wordt nog eens onderstreept door de rol van de opvarenden in het ceremonieel. Aangekomen bij het Barbaraklooster, klimmen de Muzen met Apollo aan wal, begroeten de professoren met een omhelzing en beginnen een dialoog in Latijnse verzen, gecomponeerd door, natuurlijk, Dousa. Neptunus opent met een oproep tot de Muzen: *Quid Musis cum Marte? nihil; confidite Divae: Ille abiit, vobis possit ut esse locus, 'Wat hebben de Muzen van doen met Mars? Niets. Hebt vertrouwen, godinnen. Hij is weg, zodat er plaats kan komen voor u.'* De Muzen antwoorden dankbaar, dat Neptunus voor hen deze weg heeft vrijgemaakt. Dan volgen verzen van Apollo tot de *Studia humanitatis*. Deze term staat voor het humanistische studieprogramma, dat in de vijftiende eeuw gecanoniseerd was tot het vijftal disciplines grammatica, retorica, poëtica, his-

toria en philosophia moralis. Niet de zeven middeleeuwse *artes liberales*, maar de vijf humanistische *studio humanitatis* zullen het onderwijs in de Leidse artesfaculteit bepalen.

Hierna worden ook de andere faculteiten én hun vertegenwoordigers in de dialoog betrokken. De faculteit die ontbreekt, is de theologie.

Terzijde kan nog woorden opgemerkt, dat Dousa zich in deze dialoog in verzen sterk afzet tegen de vroeger door hem bezochte katholieke universiteiten van Leuven en Douai<sup>11</sup>.

Na de feestelijke, met kanonschoten opgeluisterde opening van de universiteit op 8 februari, slechts vier maanden na het ontzet van de stad en slechts zes weken na Oranje's voorstel voor de stichting, moest het eigenlijke werk nog beginnen. Studenten waren er nog niet en de hoogleeraren van dit eerste uur waren niet zonder meer voornemens veel langer dan dit uur. in functie te blijven. Het eerste wat er moest gebeuren, was het zoeken van professoren die aan de nog lege instelling wilden doceren en wier naam enige aantrekkingskracht op de potentiële studenten kon hebben. Het toeval wilde, dat Dousa, humanist en Muzendienaar in hart en nieren, hier een sleutelrol kreeg toebedeeld. De commissie van drie, die de opening had voorbereid, werd omgezet in een bestuurslichaam: samen met de vier jaarlijks wisselende burgemeesters van de stad zullen zij de universiteit besturen. Binnen dit zevenkoppige college van Curatoren en Burgemeesteren was Dousa de enige die enigszins bekend was in en met de internationale geleerdenwereld, door de humanisten graag de *Respublica literaria*, de bovenationale republiek der letteren genoemd. Hij was dan ook degene die binnen deze republiek van geleerden de oprichting der universiteit announceerde in de taal en de vorm die daar begrepen werden: een cyclus *Nova poemata*, Neolatijnse gedichten» Rond twee maanden na de ope-

ning kwam dit visitekaartje van de jonge universiteit van de pers. De bundel opent met vijf hoogdravende Leidse oden, gewijd aan het beleg. Daarna komt de universiteit aan bod in een tweede reeks gedichten, deels van Dousa, deels van diens vriend en voorbeeld, de nestor der Hollandse humanisten Hadrianus Junius. De bundel presenteert zich uitdrukkelijk als een product van de universiteit. Immers, de titelpagina verzekert de lezer, dat het werk gedrukt was *In nova academia nostra Lugduno-Batava*, in onze nieuwe Leidse universiteit. En ook hier wordt Dousa gesecondeerd door Jan van Hout, die, aldus dezelfde titelpagina, de financiering heeft verzorgd<sup>12</sup>.

De geleerden die Dousa dank zij zijn eigen studiereis en zijn publikaties persoonlijk of uit correspondentie of anderszins kende en voor zijn universiteit wist te winnen, waren voornamelijk humanistische geestverwanten, filologen en literatoren. Daarom boekte de Leidse universiteit in de eerste periode van haar bestaan haar grootste successen met haar artesfaculteit. Voor het humanistische klimaat, waarin deze faculteit zo goed gedijde, stond Dousa, als de humanist onder de curatoren, bijna dertig jaar lang garant. De vraag of omgekeerd zijn matige belangstelling voor godsdienstige kwesties er debet aan is geweest, dat de theologische faculteit zo'n moeizame start had, waag ik niet te beantwoorden.

### 3. De ontplooiing van het Leidse humanisme

Er is reeds op gewezen, dat ook het onderwijs in de andere twee hogere faculteiten, rechten en medicijnen, op humanistische leest geschoeid was. In dat perspectief is het niet vreemd, dat men bij het zoeken naar een hoogleraar medicijnen het eerst dacht aan iemand die geen enkele medische publikatie op zijn naam had staan, maar die wel gold als de grootste geleerde die de Nederlanden op dat moment ken-

den, Dousa's al zo vaak genoemde vriend Hadrianus Junius. Welke curator deze kandidaat heeft ingebracht, laat zich gemakkelijk raden. In het verslag van de bespreking wordt ook voorgesteld, om voor het rechtenonderwijs de Franse humanist van internationale reputatie François Hotman uit te nodigen, zodra er vrede in het land zal zijn. Als men enige tijd later hierop terugkomt, is het Dousa die zich met de correspondentie met Hotman belast.

In deze correspondentie met de jurist Hotman werd Dousa terzijde gestaan door een net aangeworven nieuwe hoogleraar in de artesfaculteit. De aantrekkmg van deze coryfee is door Dousa steeds als zijn persoonlijk en grootste verdienste voor de universiteit geclaimd. *Gloria cuique sua est: lustum impartisse Batavis / Laus mea; et haec pluris obsidione mihi: "iedereen heeft zijn eigen lauweren; mijn persoonlijke trofee is het, de Hollanders onze Justus geschonken te hebben, en dat weegt voor mij zwaarder dan mijn rol tijdens Leiden's beleg<sup>13</sup>."* Dat is nogal wat!

Met deze Justus, de ongeëvenaarde Tacituskenner Justus Lipsius, zet de schoorvoetende opgang van de jonge universiteit definitief door. Lipsius is bij zijn aankomst in Leiden, in het voorjaar 1578, een geleerde van internationale allure. Hij had langere tijd vertoefd in Rome, Wenen, Jena, Keulen en Leuven en daaraan zeer interessante contacten in geheel Europa overgehouden. Dergelijke contacten hadden in de *Respublica literaria* een sneeuwbaaleffect. Dousa zelf is daarvan een bewijs: in 1571 kreeg hij een brief van een Leuvense vriend, waarin deze verslag deed van zijn kennismaking met de daar net aangekomen Lipsius en van de overweldigende indruk die deze op hem gemaakt had. Dousa reisde hierop onmiddellijk zelf naar Leuven af, om het wereldwonder van humanistische geleerdheid persoonlijk te gaan aanschouwen. Toen Dousa zes jaar later, in 1577, met Willem

van Oranje in Brussel was, maakte hij van de gelegenheid gebruik om Lipsius ten tweeden male te bezoeken. Met dit bezoek heeft de Leidse curator voor zijn Leuvense vriend het pad geëffend naar een profes-soraat aan de nieuwe universiteit. In april 1578 begon Lipsius zijn Leidse loopbaan.

Met een docent als Lipsius ging de uni-versiteit in Europa meetellen en dat was men zich in Leiden bewust. Bij de eerstvolgende rectorwisseling werd de nieuwe hoogleraar dan ook onmiddellijk in die functie aangesteld en het jaar daarop werd hij als zodanig gecontinueerd. Wij zien met deze rector een zekere professionalise-ring in cic organisatie haar intrede doen. Van nu af aan ging de Leidse senaat pro-fessionele notulen bijhouden. Ook begon Lipsius met de registratie van de studen-ten in een daartoe aangeschaft boek, het al-bum studiosorum. Maar bovenal gaf Lipsius glans aan de instelling door zijn onderwijs en zijn publikaties. In 1584 pu-bliceerde hij zijn meest gelezen boek. *De constantia*. Nog in hetzelfde jaar versche-nen een Nederlandse en een Franse ver-taling. Heruitgaven en vertalingen in an-dere talen volgden. Nog in 1983 verscheen een nieuwe Nederlandse vertaling van dtir hand van de Leidse latinist P.H. Schrijvers. Het boek werd een basisgeschrift voor het Neo-Stoïcisme, een om zich heen grijpende filosofische denkrichting, die van grote in-vloed was op schrijvers als Montaigne, maar ook op politici en staatslieden.

Een tweede boek van Lipsius uit zijn Leidse periode, dat hem en Leiden op een ffter problematische wijze in het nieuws bracht, was zijn *Politica* uit 1589. In een hoofdstuk over de godsdienst kende Lipsius de vorst het recht toe, andersden-kenden die een bedreiging voor de een-heid van de staat vormden, te vervolgen. Daarbij voerde hij, conform zijn geliefde methode van argumenteren, vele antieke citaten aan ter staving van zijn standpunt. Het opvallendste onder deze citaten was Cicero's pregnante advies *Ure seca*, in

Lipsius' parafrase geformuleerd als 'Brand het deelkwaad uit en snijd het weg om het geheel te behouden'. Hierover raakte Lipsius verwickeld in een heftige pole-miek met Coornhert, die na een uitvoerige briefwisseling zijn volumineuze boek *Proces vant Ketterdoden* lanceerde. Het werd voor Lipsius, die zich in het Noorden steeds minder op zijn gemak was gaan voelen, de druppel die de emmer deed overlopen. Hij vroeg verlof om een kuur te gaan doen in Spa. Op weg daarheen ver-zoende hij zich in Mainz met de katholieke kerk en kort daarop liet hij de universiteit weten, dat hij niet meer zou terugkeren. De verslagenheid hierover was groot en Dousa verwoordde zijn zorgen in een Latijns gedicht, getiteld 'Over de onder-gang van de universiteit wegens het ver-trek van Lipsius'.

Dat was in 1591. Het ging toen al héél goed met de universiteit, maar men schreef dat succes kennelijk voor een es-sentieel deel toe aan de wervingskracht van het internationaal erkende *lumen aca-demiae*, dat nu vertrokken was. Men ging dan ook naarstig op zoek naar een rem-plaçant en het getuigt van het gegroeide Zelfvertrouwen, dat men meteen zeer hoog inzette. De grootste filologische autoriteit van het moment, met wie ook Lipsius in briefwisseling stond, was de Franse huge-noot Josephus Scaliger. Hij was bekend om diverse voortreffelijke tekstuutgaven, waar-onder een Catulluseditie, die baanbrekend was voor de ontwikkeling van de methodi-sche tekstkritiek. Als protestant genoot Scaliger in zijn vaderland niet het prestige waarop hij op grond van zijn werk aan-spraak mocht maken en daarom, zo rede-neerde men in Leiden, was hij misschien voor de ontstane vacature te vinden. Het is waarschijnlijk dat Dousa Scaliger nog ken-de uit zijn Parijse tijd en dat diens helaas ongedateerde bijdrage toen in het album van Dousa was aangebracht. Dat Dousa's herinneringen in het proces een rol speel-den, wordt ook gesuggereerd door het her-



nieuwde contact met een Franse vriend van Scaliger, een zekere Florens Christianus, die Dousa ook in 1566 in Parijs had leren kennen.

De bekende klank van Scaliger's naam in Dousa's oren zal ertoe hebben bijgedragen dat het idee om de beroemdheid naar Leiden uit te nodigen ingang vond bij de curatoren. Dousa zette zich onmiddellijk ook persoonlijk in, om de grote geleerde ervan te overtuigen, dat Leiden het overwegen van een verhuizing waard was. En met succes. Op 27 maart 1593 immers schreef Scaliger aan Dousa dat hij de Leidse *pertinax humanitas* niet langer weerstand wilde bieden en zou komen. Dat hij Dousa voor zijn aandeel in de transfer erkentelijk was, bewees hij door het eerste geschrift dat hij in Leiden het licht deed zien, aan de curator op te dragen. In hetzelfde jaar 1593 wist de universiteit trouwens ook de coryfee onder de botanisten van de eeuw, Carolus Clusius, aan zich te verbinden. De door hem in 1600 geplante gouden regen siert nog altijd de ingang van de Leidse hortus.

Blijkens de voorwaarden waarop men Scaliger naar Leiden haalde, was het reguliere onderwijs ondanks Lipsius' vertrek voldoende gegarandeerd. Scaliger hoefde dan ook geen onderwijs te geven. Het was voldoende dat hij de universiteit met zijn aanwezigheid en zijn publikaties aanzien verleende. Desgewenst kon hij de intelligentste studenten uitnodigen zich in hun wetenschappelijke ontwikkeling door hem te laten bijstaan. Onder de weinige studenten die zich op deze wijze tot zijn leerlingen mochten rekenen, behoren de coryfeeën van de eerste generatie van Leidse geleerden. Men denke slechts aan de briljante Janus Dousa Filius, over wiens vroege dood Scaliger naar zijn zeggen een volle week lang heeft gehuild, en verder Hugo de Groot en de latere hoogleraren Daniel Heinsius, de oriëntalist Thomas Erpenius en de mathematicus Willibrord Snellius.

Lipsius en Scaliger waren niet de enigen

die verantwoordelijk waren voor het weergalozе wetenschappelijke klimaat, dat zich in de jaren '80 en '90 in Leiden vormde en de universiteit deed uitgroeien tot het belangrijkste humanistische en filologische centrum van Europa. Ik veroorloof mij in dit verband nogmaals de aandacht te vestigen op Janus Dousa. Deze speelde immers niet alleen een rol in de komst naar Leiden van Lipsius, Scaliger en andere professoren, maar was ook zelf een verdienstelijk tekstbezorger en commentator en vooral een inspirerend Neolatiјns dichter. Hij bezorgde een uitgave van Petronius en had een groot aandeel in de uitgave van Plautus die door zijn zoon Janus werd uitgebracht. Hetzelfde geldt voor de eerste uitgave van de verzamelde fragmenten van Lucilius van zijn zoon Franciscus. Beide zoons verklaren in hun voorwoord, dat de ik-persoon die in de marge tekstvarianten voorstelt, niet henzelf aanduidt, maar hun vader. In de Luciliusuitgave van Friedrich Marx uit 1900 prijkt dan ook terecht het portret van Dousa Pater. Van zijn commentaren is die op de komedies van Plautus het omvangrijkst. Daarnaast gaf hij een belangrijke impuls aan de Neolatiјnse historiografie met de uitgave van de Batavia van Hadrianus Junius (1588) en met de publikatie van een geschiedenis van de graven van Holland in tien boeken, eerst (1599) in elegische disticha naar het voorbeeld van Ovidius' *Fasti* en vervolgens (1601) in proza. Zijn stimulerende rol voor de beoefening van de Neolatiјnse poëzie is traceerbaar in vrijwel alle verzenbundels (en dat zijn er heel wat) die in deze decennia in Leiden of elders in Holland verschijnen. Niet voor niets was er al in 1587 een bundel *Encomia Dousana*, Lofzangen op Dousa, verschenen, en dat niet in Leiden, maar in Heidelberg.

Het portret van Dousa dat Marx in zijn Luciliusuitgave opnam, was een reproductie van het schilderij dat tot op de dag van vandaag in de Leidse UB hangt. Dousa werd immers door het curatorium (waar-

van zichzelf deel uitmaakte!) ook benoemd tot de eerste bibliothecaris. Al na zes jaar deed hij deze taak over aan zijn zoon Janus. Toen diens opvolger Paulus Merula een schilderij van Erasmus kreeg aangeboden, bestelden de curatoren onmiddellijk een tweede portret, en wel van Erasmus' poëtische tegenhanger, de door de curator Dousa zozeer bewonderde Janus Secundus<sup>14</sup>. Erasmus en Secundus, de protagonisten van het humanisme en van de Neolatijnse literatuur in de Nederlanden, waren voortaan het handelsmerk van de universiteit, het boegbeeld dat de boot van Apollo en de Muzen sierde. Leiden werd een humanistische universiteit, die een hoge prioriteit toekende aan de studia humanitatis, aan de filologie en de beoefening der schone letteren, in het Latijn, wel te verstaan. *Necessitas et praesantia litterarum*, de onmisbaarheid en de voortreffelijkheid der letteren, dat was het thema van de feestrede waarmee de rector magnificus Petrus Cunaeus op 8 februari 1625 het vijftigjarig bestaan van de universiteit herdacht. In het jubileumjaar werd ook een boek met portretten en biografieën van de stichters en de hoogleraren van de eerste halve eeuw uitgegeven. Het kreeg de sprekende, zij het misschien niet bijster originele titel *Athenae Batavae*; Leiden, het nieuwe centrum van humanistische cultuur, was een Hollands Athene geworden.

Hoezeer de humanistische koers van de universiteit ook buiten Holland tot de verbeelding sprak, wordt duidelijk uit de toenemende stroom buitenlandse studenten die de weg naar Leiden wist te vinden. In de periode 1600-1625 waren dat er bijna 3000, tegenover 3500 Nederlanders. In de volgende vijftig jaren vormden de bijna 6000 buitenlanders zelfs een meerderheid<sup>15</sup>. Zij waren niet alleen afkomstig uit de onmiddellijke nabuurlanden, maar ook uit verre regionen als Schotland, de Scandinavische en de Baltische landen, Pruisen, Polen en de Balkan. Deze bonte 'samenstelling vaaudft. Leidse studenten-

populatie illustreert en bevestigt de bijna magische aantrekkingskracht van het Hollandse Athene, dat zich binnen enkele decennia ontwikkelde tot liet nieuwe epicentrum van de humanistische beweging, waarvan de invloed zich weldra naar alle Windstreken van Europa verbreidde.

Met de terugkeer naar Holland van de student Janus Dousa in 1566 gloorde de dageraad van een Gouden Eeuw van humanistische cultuur. Met de stichting van de Leidse universiteit, waarbij de jonge dichter zo'n centrale rol speelde, brak de nieuwe dag van het humanisme in Holland in volle glans door. De humanistische cultuur en de Neolatijnse literatuur van de zestienste en zeventiende eeuw vormen een glorieus bestanddeel van het Nederlandse culturele patrimonium.

Nuchterheid gebiedt ons vast te stellen dat dit erfdeel door de teruggelopen kennis van de klassieke talen meer en meer een gesloten boek dreigt te worden, een blinde vlek in ons historisch besef. Alleen al om deze rijke bron van ons vaderlands cultureel en literair verleden open te houden, zou het lonen zich de bijbehorende talen eigen te maken: een krachtig argument om het onderwijs in de klassieke talen te behouden en liefst op hoger plan te brengen, maar ook om voor de invloedrijkste component van onze eigen vaderlandse literatuur, het Latijnse werk van schrijvers als Erasmus, Secundus, Lipsius, Dousa, Vossius, Barlaeus en Hugo de Groot, binnen het gymnasiale programma een vaste plaats in te ruimen.

\*Lezing gehouden op de 55ste Verbondsdag ter gelegenheid van het 11de lustrum van het Nederlands Klassiek Verbond

#### NOTEN

1. Cf. de titel van de op 10 december 1993 geopende tentoonstelling in het Rijksmuseum te Amsterdam: *Dageraad der Gouden Eeuw: Noordnederlandse kunst 1580-1620*.

2. Cf. C.L. Heesakkers and W.G. Kamerbeek, edd., *Carmina Scholastica Amstelodamensia*, Leiden 1984.
3. Cf. I.M. Veldman, *Maarten van Heemskerck and Dutch Humanism in the Sixteenth Century*, diss. Amsterdam 1977.
4. Cf. Potrus Bloccius, *Praecepta formandis puerorum moribus perutilia*, ed. A.M. Coebergh-van den Braak, Leuven 1991.
5. De alumbijdrage is gereproduceerd in C.L. Heesakkers en W.M.S. Reinders, *Genoeglijk bovenal zijn mij de Muzen. De Leidse Neolatijnse dichter Janus Dousa (1545-1604)*, Leiden 1993, p. 19.
6. Het album wordt bewaard in de Leidse universiteitsbibliotheek, onder nummer BPL 1406.
7. P.C. Molhuysen, *Bronnen tot de geschiedenis der Leidse universiteit*, I, 's-Gravenhage 1913, p. 1\*.
8. Molhuysen, o.c. (n. 7), p. 99\* en p. 126\*.
9. Geciteerd naar P.A.M. Geurts, *Voorgeschiedenis van het Statencollege te Leiden 1575-1593*, Leiden 1984, p. 52.
10. Een afbeelding van de inwijdingsoptocht is gereproduceerd in *Athenae Batavae. De Leidse Universiteit/The University of Leiden 1575-1975*, ed. R.E.O. Ekkart, Leiden, Universitaire Pers, 1975, pp. 14-15.
11. De dialogen werden opgenomen in het beneden in noot 11 te noemen boek, pag. M verso en volgende.
12. *Iani Duzae Nordovicis Nova Poemata. Quorum Catalogum altera ab hac pagina indicabit. Item Hadriani Iunii Carminum Lugdunensium Sylva. In nova academia nostra Lugdunensi excusum. Anno 1575. Impensis Ioannis Hauteni.*
13. Cf. C.L. Heesakkers, 'Twins of the Muses: Justus Lipsius and Janus Dousa Pater', in: *Juste Lipse (1547-1606)*, ed. A. Gerio, Bruxelles 1988, pp. 51-68, vooral p. 64.
14. Cf. C.L. Heesakkers, 'Secundusverering in Nederland', in: *Handelingen van de Koninklijke Kring voor Oudheidkunde, letteren en Kunst van Mechelen*, 90, 2, 1987, pp. 25-37.
15. Cf. H. Wansink, *Politieke wetenschappen aan de Leidse universiteit 1575-±1650*, Utrecht 1981, p. 7.

# De klassieke bronnen van La Clemenza di Tito

E. Slothouwer-van Laer

Titus is de geschiedenis ingegaan als één van de meest geliefde keizers die Rome gekend heeft. Hoewel hij slechts twee jaar regeerde (79-81), hebben zijn sympathieke persoonlijkheid en zijn milde beleid een zodanige indruk op zijn tijdgenoten gemaakt, dat Suetonius de typering '*amor et deliciae generis humani*' (lieveling en bron van vreugde van het menselijk geslacht) op hem van toepassing achtte (*Titus* 1).

De belangrijkste auteurs die naast Suetonius over Titus geschreven hebben, zijn de joodse geschiedschrijver Flavius Josephus en Cassius Dio. Josephus heeft in zijn *Bellum Judaicum* Titus' optreden in Judaea uitvoerig beschreven. Hij streefde er in de eerste plaats naar zijn weldoener Titus zoveel mogelijk te loven. Cassius Dio heeft in grote lijnen het beeld overgenomen dat Suetonius van Titus heeft geschetst. Philostratus, een auteur uit het begin van de 3de eeuw, en geschiedschrijvers uit de 4de eeuw (Aurelius Victor, Eutropius, Ausonius, Ammianus Marcellinus, Augustinus) zijn allen zeer lovend over Titus, evenals de *Scriptores Historiae Augustae* en Johannus Lydus (begin 6de eeuw).

Tn de 17de eeuw zijn schrijvers zoals Racine en Corneille door deze Titus geïnspireerd tot het schrijven van hun beroemde toneelstukken, waarin de liefdesverhouding tussen Titus en Berenice centraal staat. In de 18de eeuw bereikt de Tituscultus in de muziek zijn hoogtepunt: op een libretto van Pietro Metastasio componeert Mozart de opera *La Clemenza di Tito*. Titus wordt hierin als een waar toon-

beeld van deugd en mildheid voorgesteld. Interessant is de vraag in hoeverre dit positieve beeld van Titus' persoonlijkheid overeenkomt met de gegevens over Titus in de klassieke bronnen. Suetonius noemt namelijk naast Titus' vele goede eigenschappen ook enkele negatieve kanten van zijn karakter.

## De historische Titus

Vóór zijn troonsbestijging heeft Titus zich tamelijk wreed en despotisch gedragen (Suet. *Titus* 6.1). Ook Josephus beschrijft Titus' wreedheden tijdens en na de verwoesting van Jeruzalem in het jaar 69 (*BJ* 6.322,353,404); Josephus beweert echter dat Titus deze wreedheden tegen zijn zin in beging (*BJ* 5.442-44.455;6.118-124.215-16).

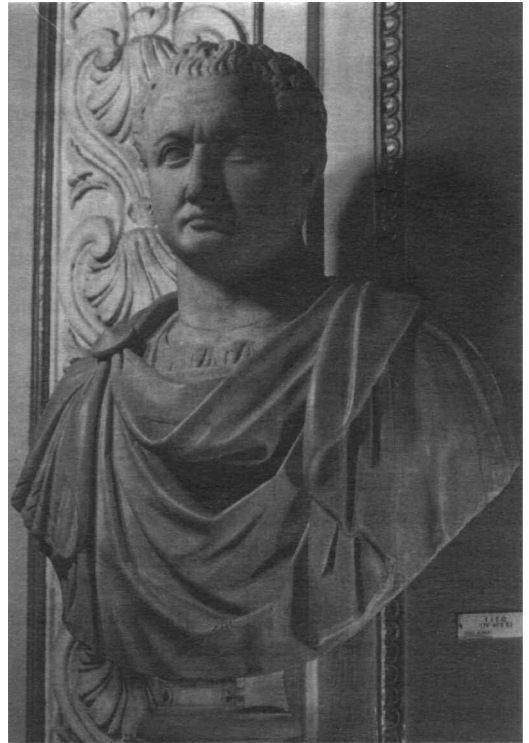
Naast zijn *saevitia* (wreedheid) noemt Suetonius ook andere slechte eigenschappen van Titus: *luxuria*, *libido* en *rapacitas* (weelderigheid, losbandigheid en hebzucht). Het volk had gegronde redenen om Titus te haten. Men beschouwde hem in het algemeen als een tweede Nero (*Titus* 7.1.; vgl. Aur. Victor *Epit. de Caes.* 10.5.). Als reactie op deze slechte reputatie legde Titus vanaf het moment van zijn troonsbestijging een plotselinge verandering in zijn gedrag aan de dag. De negatieve opinie sloeg weldra om in de 'hoogste lof: Titus heeft van niemand ooit iets afgenomen, hij nam geen geschenken meer aan die hem door de burgers gewoonlijk werden aangeboden, hij liet prachtige gebouwen verrijzen en grootse feesten organiseren. Hij stuurde Berenice – een oosterse prinses die hij beminde – terug naar haar vaderland,

*invitus invitam* (Suet.*Titus* 7.2). Er werd niemand meer terechtgesteld op zijn bevel of met zijn medeweten, zelfs niet toen twee voorname burgers een staatsgreep tegen hem beraamd hadden (Suet.*Titus* 9.1; vgl. Dio LXVI 19.1). Als bepaalde personen hem om een gunst kwamen vragen, stuurde Titus hen nooit weg zonder iets in het vooruitzicht te stellen. Toen dit toch een keer was gebeurd, sprak hij de gedenkwaardige woorden: 'Mijne heren, ik heb een dag verloren' (Suet.*Titus* 8.1).

Volgens Suetonius had Titus vele voortreffelijke eigenschappen en talenten: hij was knap van voorkomen, hij had een uitzonderlijk geheugen, was zeer bedreven in het hanteren van de wapens en in de paardrijkunst, hij kon zowel in het Latijn als in het Grieks redevoeringen houden en verzen schrijven. Hij kon aardig zingen en de citer bespelen. Hij kon in snel tempo stenograferen en elk handschrift nabootsen (*Titus* 3.1).

Tijdens Titus' korte regering deden zich enkele zware catastrofes voor: de uitbarsting van de Vesuvius, een grote brand in Rome en een vreselijke pestepidemie. Suetonius spreekt lovend over de moedige en waardige houding die Titus toonde tijdens deze gebeurtenissen: soms troostte hij het volk met de genegenheid van een vader en bood hij hulp zoveel als in zijn macht lag. Hij beloofde dat hij alle schade die de staat had geleden, persoonlijk zou laten herstellen (*Titus* 8.2).

Met zijn broer Domitianus stond Titus op gespannen voet, maar dat Titus door zijn broer vergiftigd zou zijn, zoals sommige bronnen beweren, is zeer onwaarschijnlijk (Aur. Victor, *De Caesaribus* 10.5,11; Philostratus, *Vita Apollonius* 6.32; Cassius Dio, LXVI 26.2). Titus' dood in september 81 dompelde het volk in rouw. De positieve typering waarmee Suetonius Titus' biografie begint, is door latere antieke auteurs in de één of andere vorm overgenomen. Hierdoor is dit beeld van Titus voorgoed verankerd geraakt in de geschiedenis.



Museo Capitolino, Sala Imperatori, Portret van Titus (79-81 n.Chr.).

### **Voorgeschiedenis van La Clemenza di Tito**

In juli 1791 kreeg Mozart van de Boheemse adel de opdracht een feestopera te schrijven ter viering van de kroning van Leopold II tot koning van Bohemen. Het libretto dat voor deze gelegenheid gekozen werd was *La Clemenza di Tito* van de beroemde librettoschrijver Pietro Metastasio, Italiaans dichter en de meest gevierde librettist van die tijd. Hij was aangesteld als hofdichter in Wenen. Omstreeks het midden van de 18de eeuw had Metastasio een ongeëvenaarde populariteit bereikt. Zijn stukken spoorden veel dichters aan tot imitatie en werden zelfs opgevoerd zonder muziek<sup>1</sup>. Door tijdgenoten werd hij vergeleken met Homerus en Dante.

In de muziekwetenschap werd op het muzikale element in Metastasio's teksten gewezen: terwijl Metastasio zijn aria's dichtte, hoorde hij in gedachten hoe zijn

verzen op muziek gezet moesten worden. Hierdoor vertoonde de werkwijze van het 'componeren' van de tekst en van de muziek sterke analogieën, zoals bijvoorbeeld het toepassen van afwisseling en sterke contrasten, het aanbrenge van nuances. Door deze overeenkomsten voelden componisten zich er steeds weer opnieuw toe aangetrokken om zijn teksten als libretto voor hun *opera seria* (serieuze opera, in tegenstelling tot de *opera buffa*, komische opera) te gebruiken. Metastasio's drama's golden als voorbeeld van het standaardrepertoire, en de *opera seria* bleef het meest geliefde en traditiebewuste genre.

Er zijn verschillende redenen aan te wijzen, waarom men koos voor de opvoering van *La Clemenza di Tito* ter gelegenheid van de kroning van Leopold II. De meest voor de hand liggende was dat het één van Metastasio's beste libretti was gebleken. Oorspronkelijk had Metastasio het libretto geschreven ter ere van de naamdag van Karel VI in 1734. Het werd voor deze gelegenheid voor het eerst op muziek gezet door Antonio Caldara. Vervolgens hebben onder andere de componisten Hasse, Von Gluck en Wagenseil het libretto gebruikt voor hun opera's. De tweede reden was dat de keizer en keizerin liefhebbers waren van de *opera seria* als genre. Voor een kroning zou een komische opera niet passend zijn. Ten derde vond men het onderwerp – een keizer die degenen vergeeft die hem wilden vermoorden en mildheid en goedheid toont – uitstekend passen bij het karakter van Leopold II, een verlicht despoot. Hoewel het vorstelijk absolutisme in de 18de eeuw regel bleef, pasten in de meeste landen de vorsten enkele denkbeelden der Verlichting toe. Hun leuze was: alles voor, niets door het volk. Zij hielden zelf het heft in handen, maar namen 'verlichte' maatregelen. Verlicht absolute vorsten legden onder andere een grote doortastendheid aan de dag bij het doorvoeren van hervormingen. Hun beleid had een humanitair aanzien. Vooral na de alarme-

rende gebeurtenissen in Frankrijk die de Franse revolutie teweeg had gebracht, vormde Metastasio's libretto een geliefd thema. In de gestalte van de keizer worden de ideale menselijke eigenschappen belichaamd: de held Titus wordt als toonbeeld van edelmoedigheid (*clemenza*) en verdraagzaamheid voorgesteld. Titus moest ook herinneringen oproepen aan Joseph II, de verlichte heerser die van 1765 tot 1790 keizer van Oostenrijk was.

Hoewel men Metastasio's vermaarde libretto een geschikt werk vond om voor de kroning op te voeren, achtte men het ook noodzakelijk om zijn libretto te moderniseren. De Saksische hofdichter Caterino Mazzola heeft het libretto ingekort, bewerkt en aangepast om aan de veranderde eisen en smaak van 1791 tegemoet te komen<sup>2</sup>. Of Mozart nu wel of niet mede verantwoordelijk was voor enkele van die veranderingen, het resultaat strookte in ieder geval met zijn ideeën. Interessant zijn in dit verband de brieven van Mozart. Men weet uit de correspondentie over *Idomeneo* en de *Entführung*, dat Mozart in het begin van de jaren tachtig zeer uitgesproken ideeën had over een operatekst. Hierover wisselde hij uitvoerig van gedachten met zijn librettist, zoals men in de brieven aan zijn vader kan lezen<sup>3</sup>.

Het hoofdthema in Metastasio's *Tito* heeft Mozart zeker sterk aangesproken. In de persoon van de allesvergevende Titus zou Mozart de verdraagzaamheidsprincipes der vrijmetselarij belichaamd hebben gezien. Mozart werd in december 1784 lid van deze beweging. Hij stond sterk onder invloed van de vrijmetselaarstheorieën en van hun filosofieën over leven en dood (zie in dit verband de brief van 4 april 1787 aan zijn vader, waarin hij zijn ideeën over dood en leven uiteenzet).

Op 6 september 1791 vond in Praag de première plaats. Het tekstboekje vat het verhaal heel kort samen: hoe keizer Titus Vespasianus algemeen geliefd is en de Bron van Vreugde der Mensheid genoemd

wordt. Niettemin spannen twee jonge patriërs, van wie één de gunsteling van de keizer, tegen hem samen. De samenzwering wordt ontdekt en de senaat veroordeelt beiden ter dood. Maar de uiterst clemente keizer vindt een vaderlijke waarschuwing voldoende en schenkt hun en alle medeplichtigen vergiffenis in een generaal pardon.

### **Uitgebreidere inhoud van de opera**

De gebeurtenissen spelen zich af in Rome. Vitellia, de dochter van de vermoorde keizer Vitellius, wordt door de jonge Romein Sextus bemind. Zij wil echter alleen dan met hem trouwen, als hij de door haar gehate Titus doodt. Titus heeft immers niet haar tot zijn echtgenote gekozen, maar hij liet Berenice naar Rome komen,

*'una barbara, Sesto,  
un'esule antepormi, una reginal!'*

('hij stelt haar, een barbaarse, een bannelinge, boven mij, een koningin!' Eerste acte, scène 1). Sextus zegt dat Berenice, na een korte scheiding, buiten medeweten van Titus terugkwam. 'Maar je hebt toch gezien hoe blij hij was toen hij haar weer zag, dat kon iedereen zien!' jammert Vitellia (een duidelijke aanwijzing dat het libretto hier Dio's versie volgt. Dio zegt immers dat Berenice terugkwam naar Rome. Cassius Dio LXVI 15.3; 18.1). Sextus is bereid de opdracht uit te voeren, hoewel hij Titus' beste vriend is. Van Annius, een vriend van Sextus, verneemt Vitellia dat Titus Berenice bevolen heeft te vertrekken». Maar het was een bitter afscheid en voor Titus een zwaar offer:

*'che terribil momento! Io non credi'...*

(eerste acte, scène 4, vgl. Suet. *Titus* 7.2: *invitus invitam*) Berenice komt in de hele opera verder niet meer ter sprake.

Titus wordt onder luid gejubel van het volk op het Forum begroet (eerste acte, scène 4). De gebruikelijke giften wil hij niet zelf aanvaarden, maar schenken aan de mensen die getroffen zijn door de uitbarsting van de Vesuvius (vgl. Suet. *Titus* 7.3;

8.2; Dio LXVI 21). Titus' grootmoedigheid Wordt alom geprezen.

Inmiddels heeft Publius, hoofd van de praetoriaanse garde, Vitellia meegedeeld dat Titus besloten heeft háár tot vrouw te nemen. Wanhopig zoekt Vitellia Sextus, om hem op de hoogte te brengen van de veranderde situatie. Maar het is te laat. Het Capitool staat reeds in lichter laaie. Vitellia verneemt van Sextus dat Titus door zijn toedoen in handen van lafhartige moordenaars is gevallen (eerste acte, scène 14). Later blijkt dat Titus ongedeerd is gebleven. Intussen is Sextus door Lentulus, het hoofd van de samenzweerders, verraden. De senaat heeft Sextus ter dood veroordeeld. Titus, die niet kan geloven dat zijn vriend een verrader is, moet echter het oordeel bekrachtigen. Eerst wil hij Sextus nog een keer aanhoren. Diep beschaamd verschijnt Sextus voor de keizer (tweede acte, scène 10). Hij durft Titus niet om genade te vragen, maar smeekt de keizer wel hem te vergeven. Nadat Sextus is afgevoerd, denkt Titus na over de zinloosheid van het keizerschap, dat slechts op tirannie gebaseerd is. 'Wat zal het nageslacht wel van ons zeggen? Ze zullen zeggen dat Titus' mildheid was uitgeput, zoals Sulla's en Augustus' wreedheid':

*'Or che diranno  
i posteri di noi?  
Diran, che in Tito  
si stancò di clemenza,  
come in Silla, e in Augusto  
la crudeltà;'*

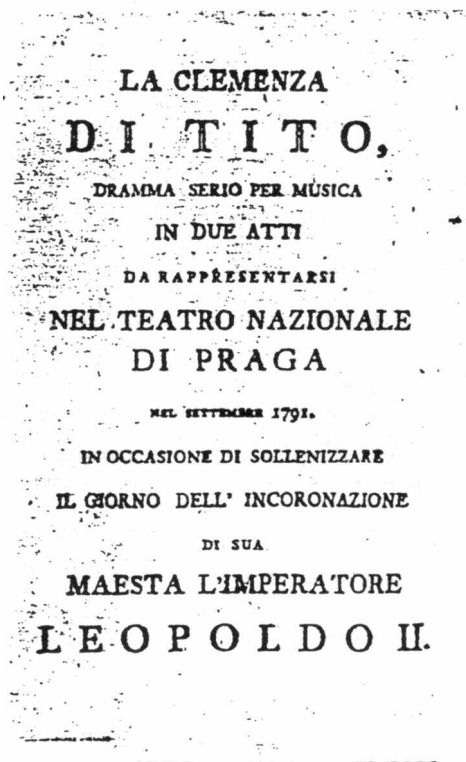
(tweede acte, scène 11). Na een zware innerlijke strijd besluit Vitellia Titus te bekennen dat zij het was die Sextus heeft aangezet tot het verraad (tweede acte, scène 15).

In het Colosseum, waar Sextus voor de ogen van een enorme mensenmassa door wilde beesten verscheurd zal worden, valt Vitellia Titus voor de voeten en doet haar' bekentenis. Titus vergeeft Sextus en de samenzweerders op grootmoedige wijze en laat hun de ketenen afnemen (vgl. Suet.

Titus 9.1; oio LX VI 19). De opera eindigt met een feestelijke lofzang op de goedheid van de keizer:

*'Eterni dei, vegliate  
Sui sacri giorni suoi,  
A Roma in lui serbate  
La sua felicità.'*

('Eeuwige goden, waakt over zijn heilige dagen, bewaart in hem Rome's geluk').



### Toepassing van de bronnen door Metastasio

Als bronnen voor *La Clemenza di Tito* noemt Metastasio in het tekstboekje van de opera: Suetonius (*Vita*), Aurelius Victor (*De Caes.*, *Epit.de Caes.*) en Cassius Dio. Aan de hand van hun gegevens vormde hij zich een beeld van Titus en liet hij zich inspireren door enkele episodes en citaten. Van de zo vaak door geschiedschrijvers geciteerde woorden: *Titus, amor et deliciae generis humani* (Suet.*Titus* I) en *Natura an-tem benivolentissimus...* ('Een uiterst welwil-

lende natuur', Suet.*Titus* 8.2) maakt Metastasio gebruik om het karakter van Titus te typeren. Sextus zegt in scène I: *'Ah! non togliamo, in Tito, la sua delizia al mondo...'* (Taten we Titus niet aan de wereld ontnemen, want het is haar vreugde'). Ook bij Aurelius Victor komt men de term *clementia* tegen (*De Caes.* 10.I). De door Suetonius overgeleverde beroemde uitspraak: *Amici, diem perdidit* (*Titus* 8.1) past Sextus in de zelfde betekenis toe: *Inutil, perduto il giorno ei dice, in cui fatto non ha qualcun felice*, ('nutteloos verloren noemt hij de dag, waarop hij niemand gelukkig heeft gemaakt', eerste acte, scène I).

De intrige van de beide patriciërs Sextus en Lentulus, die aan het hoofd van de samenzwering staan en door Titus grootmoedig worden vrijgesproken, vindt men terug bij Suetonius (9.1).

Hoewel Metastasio Berenice niet zelf laat optreden, wordt zij door Annius, vriend van Sextus, genoemd in verband met het afscheid van de geliefden. Op die manier worden Titus' standvastigheid en zijn plichtsgevoel onder de aandacht gebracht, vooral wanneer hij Sextus vertelt over zijn innerlijke strijd en zijn beslissing om Berenice weg te sturen (eerste acte, scène IV). Hiermee motiveert Metastasio de aanslag op Titus: Vitellia's jaloezie komt voort uit angst voor een huwelijk tussen Titus en Berenice; de troon waar zij recht op meent te hebben, zal haar op die manier ontgaan.

Titus' goede daden worden door Suetonius beschreven: na de uitbarsting van de Vesuvius had Titus vele mensen gesteund en zijn medeleven betoond. Ook was Rome geteisterd door een enorme brand. Maar de staat had geen verliezen geleden, omdat Titus de kosten op zich had genomen om monumenten en tempels weer op te laten bouwen (Suet.*Titus* 8.3).

Het is heel goed mogelijk dat de brand van Rome Metastasio op het idee gebracht heeft het Capitool in vlam men te laten opgaan (Vitellius heeft het Capitool in 69 in brand laten steken). Metastasio gebruikt



de uitbarsting van de Vesuvius en de schadevergoeding voor de getroffen en (evenals Suetonius) om de goedgeefsheid van de keizer te laten uitkomen. Nu ging het er nog om, de historische details rond een boeiende handeling op te bouwen, waarin *La Clemenza di Tito* tot z'n recht zou komen. Metastasio werd daartoe in de eerste plaats geïnspireerd door Comeilles *Tite et Bérénice* en Racines *Bérénice*, ofschoon bij deze auteurs Bérénice de hoofdpersoon is.

Dat het publiek veel waarde hechtte aan een historisch getrouwe voorstelling, kan men opmaken uit het feit dat Metastasio het vanzelfsprekend vond in het tekstboekje de antieke auteurs van de gebeurtenissen te noemen. Hij wilde hiermee aangeven dat het verhaal de genoemde bronnen nauwkeurig volgt.

Metastasio zelf was van mening dat zijn beeld van Titus overeenstemde met de beschrijving van de antieke geschiedschrijvers. Zelfs de gedachtenwereld van zijn held meende Metastasio historisch te kunnen verantwoorden, wanneer hij Titus zich laat afvragen of zijn beslissingen door het nageslacht zullen worden begrepen. Metastasio gaf zijn publiek duidelijk te kennen dat de historische Titus dusdanig

handelde dat het vanzelfsprekend was dat zijn goedheid voor de komende eeuwen vaststond. Het libretto van Metastasio geeft echter een onvolledig beeld van de antieke Titus. Slechts zijn goede eigenschappen worden belicht, terwijl de antieke auteurs ook melding maken van zijn negatieve kanten. Toch heeft Titus' *clementia* in de klassieke bronnen duidelijk zó overheerst, dat deze eigenschap het beeld van Titus in de opera *La Clemenza di Tito* bepaalt.

#### NOTEN

1. Zie voor een uitvoerige behandeling van *La Clemenza di Tito*, Helga Lühning 1983, 'Titus-Vertonungen im 18. Jahrhundert'. Untersuchungen zur Tradition der Opera Seria von Hasse bis Mozart, in *Analecta Musicologica*, Band 20, spec. 1-18. Zie ook, Frans Giegling 1976, 'La Clemenza di Tito' Metastasio - Mazzolà - Mozart, in *Oesterreichische Musikzeitschrift*, 31. Jahrgang, Heft 7/8, p 321-329. Zie verder, H.C. Robbins Landon, 1791 *Mozarts laatste jaar*. Sesam, uitg. Bosch en Keuning, Baarn, 1988. spec. p 75-100.
2. Zie voor Mazzolà's bewerking, H. Lühning 1983, p 79-84. Zie verder voor een bespreking van *Clemenza di Tito*, Bernhard Paumgartner, Mozart, Atlantis Verlag, Zürich 1973, spec. 432-441. Zie ook, Rudolf Kloiber, *Handbuch der Oper*, Barenreiter-Verlag, Kassel 1985, spec. 533-36.
3. Brieven van 26 september en 13 oktober 1781 in: Wolfgang Amadeus Mozart, *Briefe*, Manesse Verlag, Zürich, 1948.

# Sextus Empiricus en de wanhoop

R. Ferwerda

*Scepticism is the tonic of life, the agent of truth, the way of art and salvation.*

Joseph Conrad

## Inleiding

Sextus Empiricus heeft geluk gehad. Hij was omstreeks het jaar 200 n.Chr. als Griekse arts te Rome werkzaam, maar vermeide zich in zijn vrije tijd met het schrijven van boeken. De meeste van die boeken zijn bewaard gebleven. Tegenwoordig dragen ze de volgende titels: *Hoofdpijnen van het pyrrhonisme* (afgekort *P.H.*) en *Tegen de geleerden*. Dit laatste is onderverdeeld in boeken tegen de logici, tegen de natuurfilosofen, tegen de ethici, de grammatici, de redenaars, de meetkundigen, de rekenaars, de astrologen en de musici. Sextus legde daarin omstandig uit dat het gevaarlijk is tot overijde conclusies over de waarheid te komen, zoals dogmatici maar al te vaak doen, en dat het beter is je mening over de ware aard van de dingen op te schorten. Onze waarnemingen zijn immers niet zo érg betrouwbaar. Kijk maar eens naar een stok die je in het water houdt. Die lijkt krom, maar als je hem eruit haalt, blijkt hij ineens recht te zijn. En zeden en gewoonten van mensen zijn zo verschillend dat het ondoenlijk is vast te stellen welke de beste zijn. Waarom zou het immers goed zijn te zeggen dat je niet met je zuster mag trouwen? In Egypte vinden ze dat heel gewoon. En waarom zou homoseksualiteit verwerpelijk zijn, als dat bij de Perzen heel normaal is? En waarom zou men geloven dat er een god bestaat, als er zoveel verschil van mening heerst over de vraag of er een god is en, als die er mocht zijn, hoe die er dan uitziet? Dat zijn niet-evidente dingen. En hoe kunnen we met zekerheid

over de dood van Socrates praten? Letterlijk zegt Sextus het zo: 'Socrates sterft immers, terwijl hij bestaat of niet bestaat. Het gaat hier om twee tijden, de ene waarin hij bestaat en leeft, de andere waarin hij niet bestaat maar dood is. Daarom moet hij noodzakelijkerwijs in één van die twee tijden sterven. Wanneer hij bestaat en leeft, sterft hij niet; hij leeft dan immers. Maar als hij gestorven is, sterft hij ook niet, daar hij dan tweemaal zou sterven, hetgeen absurd is. Socrates sterft dus niet.' (*Natuurfilosofen* I,269).

## Pyrrho en het scepticisme

De hier opgesomde voorbeelden maken het wel duidelijk: Sextus was een scepticus, maar hij was niet de eerste. Pyrrho van Elis staat als zodanig te boek. Daarom heet het scepticisme ook wel pyrrhonisme. Deze Pyrrho (360-275 v. Chr.) was een wonderlijke seigneur, als we de biografie mogen geloven, die we in *Leer en leven van beroemde filosofen* van Diogenes Laërtius over hem vinden (boek 9). Hij schreef zelf geen boeken, maar gaf wel les in de filosofie. Hij vertelde zijn leerlingen dat de veelheid van verschijnselen en de oneindig grote hoeveelheid mogelijkheden om die te interpreteren de mensen alleen maar in verwarring brachten en hun zielerust verstoorden. Het was daarom verstandiger geen uitspraken over de ware aard ervan te doen. Op die wijze zou een mens de onverstoorbaarheid in zijn ziel bewerkstelligen en zich beheerst gedragen tegenover dat wat het lot voor hem in petto had.

Hij was heel populair, omdat hij niet alleen deze wijsheid predikte, maar die ook in praktijk bracht. Zo vertelt Diogenes dat Pyrrho eens tijdens een zeereis, terwijl zijn medepassagiers hevig in de rats zaten vanwege de zware storm waarin ze verzeild geraakt waren, zelf kalm bleef en de moed erin probeerde te houden door op een biggetje te wijzen dat rustig stond te eten. Een voorbeeldig man dus. Helaas was zijn natuurlijke aard hem ook wel eens de baas. Toen hij een keer verschrikkelijk bang werd van een hond, verzuchtte hij dat het blijkbaar moeilijk was 'de hele mens af te leggen'.

Er zat in zijn dagelijks gedrag ongetwijfeld een eigenaardige trek; zijn bezoek aan fakirs in India zal daar niet vreemd aan zijn geweest. Maar sommige biografen hebben zijn excentriciteit ook overdreven. Zo bestaat er het verhaal dat hij, omdat hij niet in de betrouwbaarheid van de zintuigen geloofde, niet van zijn weg afweek als er een kar aankwam, of als hij in de buurt van een ravijn arriveerde. Zijn vrienden zouden hem dan met geweld tegen hebben moeten houden om hem van de dood te redden. Zo'n dwaas was hij echter vast 'niet, want betrouwbaarder bronnen melden, dat hij in het gewone leven heel goed zijn weg wist te vinden. Zijn stadgenoten benoemden hem dan ook tot priester en richtten na zijn dood een standbeeld voor hem op. Zijn leerling Timo van Phiius uitte zijn bewondering voor hem met het volgende gedichtje:

---

'Geen enkel mens kan zich met Pyrrho meten  
Nee maar, zoals ik die man heb gezien, niet  
blasé, onbedwingbaar,  
sterk tegen al wat befaamde en roemloze mensen  
kan knechten,  
wezens zo licht als een damp, maar hun schou-  
ders gebukt onder ballast,  
Oorzaak: hun hartstochten, eierzucht en zinloze  
slaafsheid aan wetten.'

---

Deze Timo was overigens een minstens even kleurrijke figuur als zijn leermeester. Hij verdiende in zijn jonge jaren de kost

door als acrobaat op de markten op te treden en haalde later in scherpe gedichten de dogmatische denkbeelden van zo ongeveer alle Griekse filosofen over de hekel. Over Epicurus zei hij bij voorbeeld:

---

't Laatst als natuurfilosoof is dat varken uit Samos gekomen,  
't hondsvot, dat jong uit een schoolmeesters-  
nest, gans gespeend van beschaving.'

### **De Midden- en Nieuwe Academie**

De filosofie van Pyrrho leefde na Timo waarschijnlijk niet in een echte school verder, maar werd opgepikt in de Academie die door Plato gesticht was. Het lijkt op het eerste gezicht wat wonderlijk dat in een zo dogmatisch milieu als de Academie de stelling verdedigd kon worden dat men tegenover elke dogmatische stelling zijn mening moest opschorten. De academici hadden daar zelf minder moeite mee, omdat ze vonden dat ook Socrates, zoals hij in Plato's vroege dialogen optrad, betweters van de onhoudbaarheid van hun ideeën placht te overtuigen. En had Socrates ook niet gezegd dat hij maar één ding wist, namelijk dat hij niets wist? De grote mannen van de Academie (toen Midden-Academie of Nieuwe Academie genoemd) waren Arcesilaüs (315-241) en Carneades (213-129). Dezen gingen verder dan Pyrrho in hun twijfel aan het bestaan der dingen. Waar Pyrrho nog beweerde dat het beter was zijn mond te houden aangaande de waarheid der dingen, maar niet uitsloot dat die wellicht toch kenbaar was, ontkenden zij dat er een waarheid zou bestaan. Het leek hun alleen toegestaan om, als iets redelijk of geloofwaardig leek, dit voorlopig maar aan te nemen en dat als maatstaf voor verder denken of handelen te gebruiken. Voor de onverstoortbaarheid van de ziel hadden ze minder belangstelling, maar ze waren fel in hun afwijzing van bij voorbeeld elke godsdienstige overtuiging. De academici werden soms radicale sceptici genoemd, omdat ze de kenbaarheid der dingen ontkenden, maar

soms ook gematigde sceptici, omdat ze als maatstaf voor denken en handelen het redelijke of geloofwaardige accepteerden, wat bij de echte sceptici taboe was.

### **Aenesidemus**

In de 1ste eeuw v. Chr. werd de oude draad van het pyrrhonisme weer opgenomen door Aenesidemus. Hij maakte de onverstoorbaarheid van de ziel weer het middelpunt van zijn denken en wilde die be-, reiken door heel consequent bij alles de opschorting (in het Grieks *epoche*) toe te passen. Hij bedacht een tiental manieren om aan te tonen dat het denken van de mens noodzakelijkerwijs tot deze opschorting moest komen. Deze manieren noemde hij de *tropoi* of argumentatieschema's.

Deze waren onder andere gebaseerd op de verschillen tussen levende wezens, de verschillen tussen individuele mensen, verschillen tussen de zintuigen, verschillen in onze momentele gesteldheid (als ziekte of gezondheid), verschillen door opvoeding en verschillen door de algemene betrekkelijkheid der dingen (links wordt bepaald door rechts, nacht door dag en dergelijke). Als men zich van al deze verschillen bewust was en overtuigd was geraakt van de gelijkwaardigheid en gelijke kracht van argumenten voor of tegen de zo vaak tegengestelde dogmatische stellingen, zou men wel gedwongen zijn zijn mening op te schorten. Uit deze opschorting zou de onverstoorbaarheid onvermijdelijk en als door het lot geschonken volgen als haar schaduw. Om te illustreren hoe dat in zijn werk gaat, vertelde Sextus het verhaal van de schilder Apelles. Toen die eens een paard schilderde en er maar niet in slaagde het schuim van het paard goed weer te geven, slingerde hij de spons waarmee hij de verf van zijn kwast wiste naar het schilderij; de vlek van de spons maakte toen spontaan het schuim van het paard. Zo was ook de onverstoorbaarheid het natuurlijk gevolg van de opschorting (*P.H.I,28*).

### **Sextus Empiricus**

Dit is het verhaal zoals we het in Sextus' boeken vinden. Zelf streefde hij er ook naar via de opschorting onverstoorbaarheid te bereiken. In eindeloze reeksen argumenten haalde hij op sceptische wijze alle dogmatische stellingen onderuit, die het leven in zijn ogen onleefbaar maakten. Hij was ook bereid de sceptische argumenten waarmee hij het dogmatisme bestreed te laten vallen, als die hun werk gedaan hadden. Want als een medicijn zijn werk om de ziekte te bestrijden gedaan heeft, verdwijnt het ook met de ontlasting uit het lichaam en als iemand een ladder heeft gebruikt om ergens op te klimmen, kan hij die ook na gebruik weggooien (*P.H.I,206* en *Logici II,481*). En als men zou vinden dat zijn argumenten soms niet al te deugdelijk zijn, dan verdedigt Sextus zich met de opmerking dat de scepticus een menslievend iemand is die zwakke tegenstanders ook met zwakke wapens wil bestrijden (*P.H.111,281*).

### **De Christenen**

Waarom heeft Sextus nu zo'n geluk gehad? De tegenstanders van het scepticisme voerden er gewoonlijk drie bezwaren tegen aan.

1. Het scepticisme zou tot intellectueel nietsdoen leiden, omdat er toch niets over de waarheid te vinden zou zijn.
2. Het scepticisme zou tot inactiviteit in het gewone leven leiden, omdat er voor geen enkele inspanning een goede reden te vinden zou zijn.
3. Het scepticisme zou het geloof in de goden of in god onmogelijk maken, omdat hun of zijn bestaan niet te bewijzen was.

Tegen de eerste aantijging had Sextus ingebracht dat de echte scepticus nooit zijn zoeken naar de waarheid zou staken, ook al betwijfelde hij of hij die ooit zou vinden (*P.H.1,3*). Om de tweede te weerleggen had hij verteld dat een scepticus in het gewone leven heel goed ondogmatisch kon leven volgens de normale leefregels; deze leefre-

gels hadden vier aspecten: de leiding van de natuur, de dwang van onze gevoelens, de overlevering van wetten en gewoonten, en het onderwijs der ambachten of kunsten (*P.H.I.*,23). Ook tegenover de godsdienst in de praktijk had hij zich vol begrip getoond en gezegd dat hij best de gebruikelijke offers wilde brengen, ook al was hij van het bestaan der goden niet overtuigd (*Natuurfilosofen I*,49). Ook als men sceptisch vraagtekens zet bij de vermeende kenbaarheid der dingen, kan men zich goed op de verschijnselen baseren om in het gewone leven mee te doen. Maar binnen het milieu van de kerkvaders van de eerste eeuwen vielen zijn ideeën heel slecht. Augustinus schreef zelfs een hele verhandeling tegen de 'academici' en noemde de 'opschorting' een wanhopen aan de goddelijke waarheid waaruit nooit een gelukkig leven zou kunnen volgen. Anderen noemden het scepticisme een kwaadaardige ziekte. Door al die aanvallen en verdachtmakingen (en niet alleen van christelijke kant!) verdween het scepticisme ruim duizend jaar ondergronds.

### **Modem scepticisme – Montaigne**

In de vroege Middeleeuwen waren alleen maar enkele Latijnse vertalingen van een deel van Sextus' werk bekend, die geen noemenswaardige sporen hebben nagelaten, en pas aan het eind van de 15de eeuw werd een Grieks handschrift met de volledige tekst ervan naar West-Europa gebracht. Die ene monnik (of waren het er een paar?) die, dwars tegen de bezwaren van de kerk in, de euvele moed had gehad om toch de tekst over te schrijven en in de bibliotheek van zijn klooster te bewaren, die was Sextus' geluk. En het onze, omdat zonder zijn werk onze kennis van het oude scepticisme wel erg fragmentarisch zou zijn gebleven. Cicero's *Academica* en Augustinus' weerlegging daarvan werden wel gelezen, maar het echte ontbrak. Dat bleek wel toen in 1569 de eerste volledige Latijnse vertaling van Sextus werd uitge-

geven. Pikant detail is dat dé vëtafers (Estienne en Hervet) in hun voorwoord nadrukkelijk betoogden dat het lezen en bestuderen ervan niet gevaarlijk was voor het christelijk geloof. Niemand minder dan Michel de Montaigne (1533-1592) las Sextus met rode oortjes. Hij liet zelfs sceptische spreuken aanbrengen op de balken van zijn studeerkamer, waar ze nog steeds te bewonderen zijn. Bovendien ging hij ermee aan het werk. De 15de-eeuwse theoloog Raymond Sebond had in zijn boek de *Theologia Naturalis* proberen aan te tonen dat het katholieke geloof op rationele gronden aanvaard moest worden. Montaigne vond dat onzin en gebruikte het hele arsenaal van Sextus' sceptische argumentatie om de ondeugdelijkheid van zo'n bewijsvoering aan te tonen. Montaigne vond echter niet dat daarom het christelijk geloof verworpen moest worden. Integendeel. Het geloof was iets van geheel andere orde en kon aanvaard worden op grond van bijbelse openbaring zonder van rationele argumenten gebruik te maken. Met zijn betoog was de rode loper voor het scepticisme uitgelegd. Rooms-Katholieke Contra-reformatoren gebruikten het om hun Calvinistische tegenstanders aan te vallen die in hun ogen een veel te strakke rationalistische dogmatiek hadden ontworpen. Calvinisten gebruikten het om de argumenten van de Rooms-Katholieken te ontzenuwen dat het geloof de redeneringen van de kerkvaders en het leergezag van de kerk behoefde om aanvaard te worden. Sextus zou zich ongetwijfeld in zijn graf hebben omgedraaid, als hij deze polemieken had gelezen, maar misschien had het hem ook wel deugd gedaan te zien dat zijn werk niet eeuwig onopgemerkt was gebleven.

### **Descartes**

We gaan een stapje verder en komen dan bij Descartes (1569-1650). Deze Franse filosoof die lang in Nederland heeft gewoond, was zo door het scepticisme gegrepen dat

hij in zijn *Meditationes* alle filosofische argumenten die hij kende aan de lakmoesproef van het scepticisme onderwierp en ten slotte in pure wanhoop tot de conclusie kwam dat alle zoeken naar waarheid op een impasse uit zou lopen. Zelfs indien een mens overtuigd zou raken van een bepaalde waarheid, zou hij er immers rekening mee moeten houden dat een *malignus genius*, een kwaadaardig duiveltje, deze waarheid hem als waarheid voorhield, terwijl het in werkelijkheid een leugen was. In die duistere wanhoop ging Descartes opeens het licht op. De enige waarheid die hem restte was dat hij dacht. En omdat hij dacht, bestond hij ook. '*Cogito, ergo sum,*' riep hij uit en de grondslag van zijn filosofie was geboren. Hij verbond aan zijn vondst zelfs een godsbewijs. 'Gods goedheid is zo groot,' zei hij, 'dat Hij een mens nooit zou bedriegen, zoals die *malignus genius*. Dus omdat ik denk, bestaat God ook en omdat God bestaat, kan ik rustig aan mijn systeem verder bouwen.'

Het behoeft geen betoog dat hij hiermee niet het ei van Columbus had uitgevonden. Sceptici verweten hem dat hij toch een dogma aan was gaan hangen en niet-sceptici dat hij zo sceptisch dacht. Onze landgenoot Voetius beweerde dat hij alle grond voor een degelijk godsvertrouwen had weggeslagen, maar zijn collega Cocceius zag wel wat in Descartes' ideeën. Hun geschil liep zo hoog op dat het maar een haar gescheeld heeft op de reformatorische kerk, die de scheuring van 1618 nog maar net achter de rug had, zou opnieuw in tweeën gespleten zijn.

Gelukkig was koningin Christina van Zweden er ook. Zij mocht Descartes heel erg graag, haalde hem zelfs naar haar hof en koos als haar lijfspreuk dat niemand iets kan geloven, als hij niet eerst aan alles getwijfeld heeft.

### Engelse sceptici

De kennis van het scepticisme werd in de 17de eeuw nog veel groter toen de naar

Rotterdam uitgeweken Hugenoot Pierre Bayle (1647-1706) zijn *Dictionnaire historique et critique* het licht deed zien, waarin hij zeer uitvoerige artikelen aan vertegenwoordigers van het scepticisme wijdde. Waarschijnlijk via zijn boek raakte John Locke (1632-1704) in Engeland ermee vertrouwd. Deze probeerde de scherpe kantjes van het scepticisme af te slijpen door het wel toepasbaar te achten op de secundaire eigenschappen van de dingen, zoals bij voorbeeld zoet of warm, maar niet op de primaire zoals massiviteit, rust, uitbreiding en gestalte. Echte sceptici vonden zijn oplossing maar niets. George Berkeley (1685-1753) meende 'het betreurenswaardige en verschrikkelijke' pvhonisme te kunnen verslaan door de sceptische argumentatie om te draaien. Terwijl de sceptici beweerden dat ik niet zeker kan zijn dat een boom die ik zie werkelijk zo bestaat, poneerde Berkeley de stelling dat '*esse est percipi*', dat wil zeggen dat juist het feit dat ik (of God) die boom waarneem die boom doet bestaan. Ook David Hume (1711-1776) had het met het scepticisme heel moeilijk. Hij verzuchtte dat hij zo door de sceptische argumenten beangstigd werd, dat hij zich in de ellendigste toestand bevond die denkbaar was, omsloten door diepe duisternis en volkomen beroofd van de beheersing van zijn ledematen en verstandelijke vermogens. Deze sceptische twijfel, zowel ten aanzien van de zintuigen als van de rede, is een ziekte die nooit radicaal kan worden genezen. Slechts zorgeloosheid en onverschilligheid kunnen enige genezing brengen. De enige manier om aan de filosofische melancholie te ontkomen is om niet te proberen antwoorden te vinden maar om de aandacht van de vragensteller af te leiden en om soms te luisteren naar de natuur die de stellingen van de sceptici nu en dan lijkt te doorbreken.' Het zal de lezer wellicht verbazen dat Hume, die deze uitspraken op zijn naam heeft staan, als de scepticus bij uitstek de geschiedenis is ingegaan. Toch

is voor die benaming wel enige reden, gezien zijn fundamentele kritiek op onze mogelijkheden om tot echte kennis te komen.

### **De 20ste eeuw**

In de 20ste eeuw wordt de oude sceptische gedachte van de opschorting de hoeksteen van het fenomenologisch denken van Edmund Husserl (1859-1938). Hij vindt dat echt denken over de verschijnselen pas mogelijk wordt, als men zowel de verschijnselen 'tussen haakjes zet' (de opschorting toepast) als het ik, dat de verschijnselen bekijkt. Ook Ludwig Wittgenstein (1880-1951) gebruikt, met name in zijn boek *Over Zekerheid*, een keur van sceptische argumenten om de zekerheden van dogmatische stellingen te ondergraven. Hij ontleent zelfs het hierboven genoemde beeld van de ladder aan Sextus, zonder hem overigens als bron te vermelden. Toch laat het totaalbeeld van zijn filosofie niet toe hem, evenmin als Husserl trouwens, een scepticus te noemen.

Het scepticisme als geheel lijkt pas weer terug te komen in wat men met de vage term van postmoderne denken aanduidt. Postmoderne denkers hebben ondanks hun grote onderlinge verschillen gemeen dat ze hun twijfels hebben over de waarde van het rationalisme en alomvattende denksystemen. De rol van de filosoof is in hun ogen geen visie te hebben en zelfs te vermijden een visie te hebben op het hebben van visies. Hij moet elke autoriteit wantrouwen en eerder destructie of deconstructie plegen dan systemen bouwen. Ze gaan in hun geschriften ondogmatisch te werk, zoals Paul Feyerabend die in *Tegen de Methode* betoogt dat 'Anything goes', waarmee hij bedoelt dat een anarchistisch denker er niet om rouwt het meest banale of het meest uitdagende standpunt te verdedigen. Of ze weigeren, om met Lyotard te spreken, om in meta-verhalen te geloven. En Richard Rorty acht het een verlies dat de filosofen na de 17de eeuw hun sceptische instelling zijn kwijt-

geraakt en hij geeft in zijn *Philosophy and the Mirror of Nature* (pag.71) dan ook een fantasievolle beschrijving van mensen van een andere planeet, waar onder andere ook een traditie van pyrrhonisch scepticisme bestaat, dat soms de enige uitweg lijkt te bieden om niet in onbewijsbare hypothesen over onze werkelijkheid te vervallen. Ondanks zijn twijfel aan ons vermogen grote systemen te bouwen heeft hij een optimistische mening over de maatschappij waarin we leven en waarin we kunnen leven.

Natuurlijk zijn er ook mensen die beweren dat postmoderne denkers geen sceptici zijn. Het valt ook niet te ontkennen dat 'Anything goes' van Feyerabend niet in het oude sceptische denken zou passen. Maar de twijfel aan de grote dogma's en het optimisme over het leven van alle dag dat zeker bij Rorty te vinden is, sporen opmerkelijk met wat we in Sextus' werken lezen.

### **Besluit**

Sextus Empiricus en de wanhoop. Een vreemde titel. In het oude scepticisme is van wanhoop geen spoor te vinden. Heel nadrukkelijk hebben de antieke sceptici hun filosofie gelanceerd om de weg naar een gelukkig leven met een onverstoorbare ziel open te leggen. Augustinus bracht als eerste de wanhoop in verband met het sceptische denken maar in de 16de en 17de eeuw heeft het scepticisme de filosofen, zoals we zagen, soms echt tot wanhoop en diepe angst gebracht, zodat ze geen grond meer onder hun voeten voelden om verder te gaan. En dat nog wel, terwijl hun scepticisme zich meestal alleen richtte op de mogelijkheden van de ratio en niet op hun geloofszekerheid of op hun dagelijks leven. We kijken nu wat verbaasd naar hun angsten. Hadden die te maken met een algemeen angstgevoelen in die tijd dat mensen tot wilde heksenverbrandingen aanzette en minderheden op wrede wijze deed afslachten? Of was, na het wegvallen van de

zekerheden van de middeleeuwse scholastiek, het vertrouwen in de ratio zo alleen-zaligmakend geworden dat men, als die onderuit zou worden gehaald, vreesde uiteindelijk alle houvast in het leven te verliezen? Of ging het om gewoon labiele geesten? Het antwoord op deze vragen is moeilijk te geven. In elk geval lijkt men tegenwoordig wat volwassener met scepticisme om te gaan. Misschien komt dat, omdat wij de fase van het pure rationalisme al doorgemaakt en achter ons gelaten hebben en vanwege het verlies daarvan niet meer in paniek kunnen raken. Stephen Toulmin verdedigt in zijn *Kosmopolis* in elk geval de stelling dat Montaigne's levenshouding, inclusief die van het antieke scepticisme, over rationalisme, verlichting en romantiek heen, in onze tijd tot nieuwe bloei komt, omdat het denkklimaat er gunstig voor is. Naast deze aanwezigheid in het denken in het algemeen, kan het scepticisme zich ook op wetenschappelijk terrein in een grote belangstelling verheugen. Er zijn de laatste paar jaar verscheidene congressen aan Sextus Empiricus of aan het oude scepticisme gewijd, maar ook de moderne variant trekt regelmatig geleerden naar conferentieoord. Naast de Engelse vertaling van Sextus is er sinds kort ook een complete Italiaanse, en over niet al te lange tijd zal er bij Ambo van

mijn hand ook een complete Nederlandse verschijnen. En het aantal hieronder genoemde boeken is maar een heel klein proefje van de overvloedige oogst aan artikelen en boeken over het scepticisme die de markt jaarlijks overstroomt.

#### ENIGE LITERATUUR

De volledige tekst van Sextus is, behalve in het Grieks in de al wat oudere Teubner editie van Mutschmann/Mau (1914-1964), alleen beschikbaar in een Engelse editie met vertaling (R.G. Bury 1961-1968; 4 delen in de Loeb serie) en in een Italiaanse vertaling (O. Tascari/A. Russo Bari, 1972-1990; 4 delen). Binnenkort verschijnt bij Ambo een volledige Nederlandse vertaling van Dr. R. Ferwerda.

Van de *Hoofddlijnen* bestaat een goede Duitse vertaling van M. Hossenfelder (Suhrkamp Taschenbuch 1985). Heel bruikbaar is ook de Franse bloemlezing van J. Grenier en O. Goron (Parijs 1948).

Verder:

Diogenes Laërtius, *Leven en leer van beroemde filosofen*, vertaald door R. Ferwerda en J.B. Eykman, Ambo 1989.

M. Burnyeat, *The Skeptical Tradition*, Berkeley/Los Angeles 1983.

L. Groarke, *Greek Scepticism*, Londen 1990.

D.R. Hiley, *Philosophy in Question*, Londen 1988.

C. Hookway, *Scepticism*, Londen 1992.

R.H. Popkin, *The History of Scepticism from Erasmus to Spinoza*, Berkeley 1979.

R.H. Popkin, *The Highroad to Pyrrhonism*, San Francisco 1979.

R.H. Popkin and A.J. Vanderjagt, *Scepticism and Irreligion in the Seventeenth and Eighteenth Century*, Leiden 1993.

Ch. Stough, *Greek Skepticism*, Berkeley 1969.

S. Toulmin, *Kosmopolis*, Kampen 1990.



# Themistocles, Labeo en de Taalkunde

Ineke Sluiter

'Maatschappelijke relevantie' is een begrip dat men tegenwoordig niet automatisch met taalkunde zal verbinden. Het is bepaald ongewoon om vraagstukken in het dagelijks leven taalkundig te benaderen. Door onder meer de aard van het onderwijs was dat in de Oudheid veel gewoner, en zo komt het dat in de latere Oudheid een arts als Galenus een deel van zijn werk kan formuleren in de vorm van een ook taalkundig commentaar op zijn grote voorganger Hippocrates. Er is een groot verschil tussen de geneeskunde uit de tijd van Calenus (2de eeuw n.Chr.) en die uit de tijd van Hippocrates (5de eeuw v.Chr.), maar Galenus geeft er vaak de voorkeur aan zijn opvattingen te staven met de autoriteit van Hippocrates. Het is dus begrijpelijk dat dat vaak halsbrekende interpretatie-toeren vergde, waarbij Galenus volop gebruik maakte van alles wat hij tijdens zijn schoolopleiding aan interpretatie-technieken geleerd had bij de grammaticus en de retor. Zo een 'taalkundige' benadering werd normaal gevonden. In dit artikel wil ik enkele voorbeelden bespreken van 'maatschappelijk relevante taalkunde' uit de Oudheid.

In 480 v.Chr. ziet de Griekse wereld de dreiging van een wereldoorlog onder ogen. De Perzen maken zich op voor een grootscheepse aanval. Zoals in elke crisis-situatie is de eerste reactie in Athene het sturen van gezanten naar het orakel van Delphi. De Pythia raakt in trance en haar

warrige mededelingen worden door de deskundige priesters ter plekke in keurige Griekse hexameters omgezet. Het orakel lijkt desastreus:

'O rampzaal'gen! wat zit ge daar?  
Vlucht naar het einde der aarde  
en laat achter Uw huizen en stad  
met haar ronde omwalling!  
Want niets blijft op zijn plaats ...Gaat  
nu heen uit mijn tempel!  
Bereidt Uw hart voor op rampen!  
(Hdt. 7,140; vertaling Damsté).

Met deze boodschap durven de Athertêrs niet thuis te komen en zij dreigen met wat de eerste zitstaking in de geschiedenis had kunnen worden. Zover hoeft het echter niet te komen, want bereidwillig gaat de Pythia ten tweede male in trance om het volgende orakel te produceren:

'Niet is Pallas in staat de Olympische Zeus te vermurwen,  
hoe zij ook smeekt met een stroom  
van vleiende, listige woorden.  
Maar tot u zeg ik weder dit woord,  
dat als ijzer zo hard is:  
Als straks alles moet zwichten,  
wat Kekrops' gebergt' en de kloven  
van de zeer heil'ge Kithairon omsluiten,  
dan schenkt Zeus alleen nog  
aan Athena *de muren van hout: onge-rept blijven deze*  
en zij zullen tot redding zijn voor U  
en Uw kind'ren.  
[...]

Goddelijk Salamis! Zonen van vrouwen zult gij verdelgen,  
óf als de vrucht van Demeter gestrooid wordt óf wordt gezemeld'.  
(Hdt. 7,141; vertaling Damsté)

Met andere woorden: er is nog steeds slecht nieuws, Athene krijgt niet zonder meer haar zin, maar nu wordt er althans een lichtpuntje geboden: de houten muren, daar zal Athene het van moeten hebben. De gezanten, zo meldt Herodotus, schreven deze woorden op, en keerden dus terug naar Athene met de mededeling dat de redding gezocht moest worden in *muren van hout*. Het is opvallend dat er speciaal bij staat dat zij de woorden van het orakel opschreven: tenslotte was het nog niet zo lang geleden dat de Griekse cultuur een zuiver orale was, waarin de communicatie beruiste op mondeling doorvertelde informatie. Eén van de redenen waarom orakels in hexameters staan, is dat je ze zo makkelijker kunt onthouden. Maar in dit geval wordt het orakel opgeschreven en de gezanten komen dus met een geschreven tekst thuis.

In de volksvergadering in Athene volgt nu overleg over wat er moet gebeuren. Natuurlijk hebben de mensen al nagedacht over wat ze zelf van de situatie vinden, en waarschijnlijk hebben ze ook in principe hun standpunt al bepaald. Maar het is evenzeer duidelijk dat een politiek advies dat in overeenstemming gebracht kan worden met het orakel, het zal winnen van één waarvoor dat niet geldt: onze Tweede Kamer zou er vermoedelijk een harde dobber aan gehad hebben. De handigste tekstuitlegger maakt politiek gezien de meeste kans van sla-gen.

Er blijken twee partijen te zijn: de ouderen, die voorstellen Athene goeddeels prijs te geven en zich terug te trekken op de Acropolis, de burcht. Hun argument ontleend aan het orakel is, dat de god het

voortbestaan van die burcht voorspelt, omdat inderdaad daar oorspronkelijk een houten schutting omheen stond: 'de houten muur'. Volgens anderen moet je de 'houten muur' niet letterlijk, maar overdrachtelijk opvatten (deze termen worden trouwens niet genoemd) en wordt daarmee een vloot van (houten) schepen bedoeld: De god zou dan dus adviseren dat de Atheners zich op hun marine moeten concentreren, dat ze schepen gevechtssklaar moeten maken, terwijl ze de rest prijsgeven.

Maar deze groep zit in de maag met de laatste verzen:

'Goddelijk Salamis! Zonen van vrouwen zult gij verdelgen ...'

Salamis is namelijk een eilandje, en vriend en vijand zijn het erover eens dat deze verzen lijken te wijzen op een rampzalige zeeslag bij het eiland Salamis. En wat heeft concentratie op de vloot voor zin als er een nederlaag juist ter zee voorspeld wordt?

Op dit punt van zijn verhaal introduceert Herodotus een nieuwe naam: Themistocles. Zijn eerste wapenfeit in de *Historiën* wordt uitgerekend de tekstuitleg van een weerbarstig orakel. Themistocles had zich opgeworpen als voorvechter van scheepsbouw, en hij ziet zich dus nu voor de taak gesteld om zijn politiek te verdedigen door de twee probleemverzen van het orakel overtuigend in te passen.

Themistocles heeft in de gaten dat het orakel dubbelzinnig is: 'Zonen van vrouwen zult gij verdelgen' zegt het orakel, maar 'zonen van vrouwen' kan op alle partijen slaan, zowel de Grieken als de Perzen. Dit is een hebbelijkheid van veel antieke orakels: ze krijgen altijd gelijk omdat er een fundamentele dubbelzinnigheid in zit. Als Croesus te horen krijgt dat er, wanneer hij een oorlog begint, een groot rijk verloren zal gaan, komt hij niet op het idee (ten onrechte) dat dat ook wel

eens zijn eigen rijk zou kunnen zijn (Hdt. I 54). Zo'n dubbelzinnigheid onderkent Themistocles hier wél en dan redeneert hij als volgt (ik paraphraseer nu Herodotus): 'Als die passage in het orakel werkelijk op de Atheners doelde, dan zou het orakel niet zo vriendelijk gesproken hebben, maar eerder "Afschuwelijk Salamis" dan "Goddelijk Salamis" gezegd hebben, tenminste als de bewoners daarbij zouden omkomen.' Volgens Themistocles doelt de god in het orakel met de 'zonen van vrouwen' dus op de vijanden en niet op de Atheners.

Themistocles' hele interpretatie berust in feite op het ene woordje 'goddelijk', of eigenlijk is dat verkeerd gezegd: Zijn idee over de politiek meest wenselijke koers – en daarmee over de juiste interpretatie van het orakel – staat al vast, maar zijn verdediging van die politiek op grond van het orakel hangt af van zijn interpretatie van één woordje.

Het is niet eens zo eenvoudig om onder woorden te brengen wat precies de vooronderstelling is achter Themistocles' interpretatie. Hij eist kennelijk interne consistentie van de emotionele lading van beide vershelften. Je kunt niet in één adem zeggen 'goddelijk Salamis, je zult ons vernietigen', en dat is waarop de interpretatie van de tegenpartij neerkomt. Als 'zonen van vrouwen', in de tweede helft, ongunstig zou zijn voor de Atheners, had ook de kwalificatie van Salamis ongunstig voor de Atheners moeten zijn en was 'goddelijk' dus ongeschikt. Maar er staat nu eenmaal 'goddelijk' (en niet 'afschuwelijk' of iets dergelijks), dus moet de tweede vershelft óók gunstig zijn voor de Atheners: de 'zonen van vrouwen' zijn dus de Perzen. Al helemaal impliciet blijft nog een tweede onderliggende gedachte, namelijk dat het orakel geacht wordt het perspectief van de Grieken te delen. De mogelijkheid dat het orakel pro-Perzisch (of neutraal) zou zijn en dus rustig Salamis 'goddelijk' kan noemen, zelfs als er

Atheners zullen omkomen, wordt niet overwogen. En de mogelijkheid dat de goddelijkheid van Salamis volkomen los staat van wat er bij dat eiland in de buurt gebeurt, komt evenmin in aanmerking.

Nu is het vrij gevaarlijk om vooronderstellingen te koesteren over het perspectief van een orakel. Dat is meteen duidelijk wanneer we weer aan het voorbeeld van Croesus denken, die te horen kreeg dat hij, wanneer hij een veldtocht zou ondernemen, een groot rijk te gronde zou richten. Het is niet vreemd dat Croesus door deze formulering misleid wordt: hij vraagt een orakel, hij krijgt antwoord, en wanneer er dus over 'een' (onbepaald) rijk wordt gesproken, ligt het niet voor de hand dat dat het zijne is: normaliter had dat 'het' rijk moeten zijn, of 'jouw' rijk. Maar het orakel deelt in dit geval niet het standpunt van één van de betrokkenen. Met een 'bird's eye view' constateert het slechts dat er 'een' rijk te gronde zal gaan.

Men zou dus wel het een en ander tegen Themistocles' interpretatie kunnen inbrengen, maar die mogelijke bezwaren komen in de rest van het verhaal niet aan bod. Men is overtuigd. Kennelijk is iedereen wel tevreden met het 'temmen' van het orakel zoals Themistocles dat doet; de angel is eruit gehaald, het vormt geen kwaad voorteken meer, en is dus niet langer een obstakel voor scheepsbouw.

Themistocles' methode is ook in latere Griekse taalkunde terug te vinden. Ook in de antieke commentaren (*Scholia*) op Homerus, bijvoorbeeld, zijn opmerkingen te vinden over de gepastheid van een bepaalde woordkeuze, wanneer je rekening houdt met spreker en toehoorder. In het vijfde boek van de *Ilias* troost Dione haar dochter Aphrodite, wanneer die gewond door de held Diomedes het slagveld ontvlucht is. Zij houdt haar dochter voor dat het een sterveling die het tegen goden opneemt, slecht zal vergaan:

‘want nooit meer keert hij terug van de gruwzame strijd, noch zullen zijn kinderen tegen zijn knie komen staan en pappa tegen hem zeggen.’  
(II. 5,408-9, vertaling H.J. de Roy van Zuydewijn).

Het woord *pappazousin*, ‘pappa zeggen’, hoort eigenlijk niet thuis in het episch vocabulaire. Het heeft een veel te laag stijlniveau. Maar de Scholiast merkt op: ‘Het lage stijlniveau van dit woord valt niet op vanwege het personage dat spreekt en het personage dat toevoert: want het wordt niet door een man gezegd, niet door een held, niet door een god, maar door een godin, een moeder, een vrouw die haar dochter omarmt.’<sup>7</sup> Themistocles had op dezelfde manier kunnen zeggen: Het woord ‘godelijk’ is hier van toepassing op Salamis omdat het gezegd wordt door een Grieks orakel tot een Griekse stad, terwijl er bij Salamis Griekse vijanden zullen omkomen.

Of het komt door Themistocles’ taalkundige of toch meer door zijn politieke en militaire capaciteiten laat ik in het midden: feit blijft dat de Griekse vloot de Perzen een verpletterende nederlaag zou toebrengen bij het eilandje Salamis in 480 v.Chr.

Dit alles maakt Themistocles natuurlijk nog niet tot een grammaticus. Wel maakt het duidelijk hoe natuurlijk het voor een Griek is om argumenten aan taalstructuren te ontleen, ook op momenten die zich niet lenen voor ‘Spiegelerei’.

Er zijn meer voorbeelden van taalkundige argumenten of theorieën met een politieke motivatie: In de 1ste eeuw v.Chr. komt de theorie op dat het Latijn eigenlijk een Grieks dialect is. Het is waarschijnlijk dat die theorie te maken heeft met de noodzaak voor de Romeinen, die dan net flink hun invloed in het Middellandse-Zeegebied hebben uitgebreid, om zich te verkopen: Alles wat met cultuur en ont-

wikkeling te maken had was Grieks, dus de meest praktische oplossing was aanneemelijk te maken dat de Romeinen eigenlijk een soort van Grieken waren; en één van de argumenten daarvoor was dat het Latijn eigenlijk een soort van Grieks was (zie M. Dubuisson, *Le latin est-il une langue barbare?*, *Ktéma* 9 (1984), 55-68). Maar in plaats van dit tweede voorbeeld van ‘politieke taalkunde’ uit te werken, geef ik liever nog een voorbeeld van ‘maatschappelijk relevante taalkunde’ uit een andere context, namelijk de antieke rechtsgeleerdheid.

Ten tijde van Augustus leeft de beroemde rechtsgeleerde M. Antistius Labeo. Volgens de essayist Aulus Gellius (*Noctes Atticae* XIII 10) zou hij zijn kennis van de grammatica speciaal in dienst gesteld hebben van het oplossen van juridische kwesties. Labeo heeft vooral een voorliefde voor etymologie (dat geldt trouwens voor velen in de Oudheid). In de Oudheid houdt etymologie meestal in dat je probeert je uitleg van een modern begrip of woord te motiveren door de afleiding ervan. Zo leidt Labeo het Latijnse woord voor ‘zuster’, *soror*, af van het woord voor ‘apart’, *seorsum*. Er is inderdaad een zekere klankovereenkomst tussen die twee woorden, en in de Oudheid is dat in principe genoeg om er verband tussen te leggen. De betekenis van ‘zuster’ wordt dus kennelijk geacht iets te maken te hebben met de betekenis van ‘gescheiden, apart’: Een vrouw behoort slechts tot het huis en de familie waarin zij geboren is, in de periode vóór haar huwelijk, haar normale levensvervulling. Zodra zij trouwt, gaat zij uit de vaderlijke macht over naar die van haar echtgenoot, zij maakt vanaf dat moment juridisch gesproken deel uit van het gezin en de familie van haar echtgenoot en valt onder zijn zeggenschap. Zij is dus ‘gescheiden’ (*seorsum*) van haar oorspronkelijke familie, zij staat daarvan ‘apart’. Labeo laat zien

hoe dit 'natuurlijke' aspect van de betekenis van het woord *soror* de juridische status van een vrouw onderstreept.

Een conclusie die je aan de etymologie van Labeo zou kunnen verbinden, is dat (als het goed is) de juridische regelgeving al besloten ligt in de aard der dingen. De wet geeft aan hoe het zou moeten zijn, en stemt dus idealiter overeen met de natuur. Want die is oorspronkelijk onbedorven en perfect georganiseerd, dus wat natuurlijk is, is ook goed. In dit geval van de wetgeving over vrouwen vallen positief recht en natuurrecht kennelijk samen. Dat is wat spreekt uit de etymologie, die de 'natuurlijke' betekenis van het woord *soror* blootlegt. Invloed van de filosofische stroming van de Stoa lijkt hier niet uitgesloten.

Geneeskunde, politiek en rechtsgeleerdheid zijn vakken waarvan de maatschappelijke relevantie buiten kijf staat. Bij de uitoefening van die bezigheden was in de Oudheid 'taalkunde', in de ruime zin des woords die daaraan eertijds verbonden was, een normaal instrument om te gebruiken: iets van die maatschappelijke relevantie straalde er dus allicht op af. En dat is voor zowel taalkundigen als classici, om maar te zwijgen van wie die hoedanigheden combineren, een bevredigende gedachte.

Dit artikel is een bewerking van een lezing gehouden ter gelegenheid van de uitreiking van de Prins Bernhard Fonds Prijs 1993.

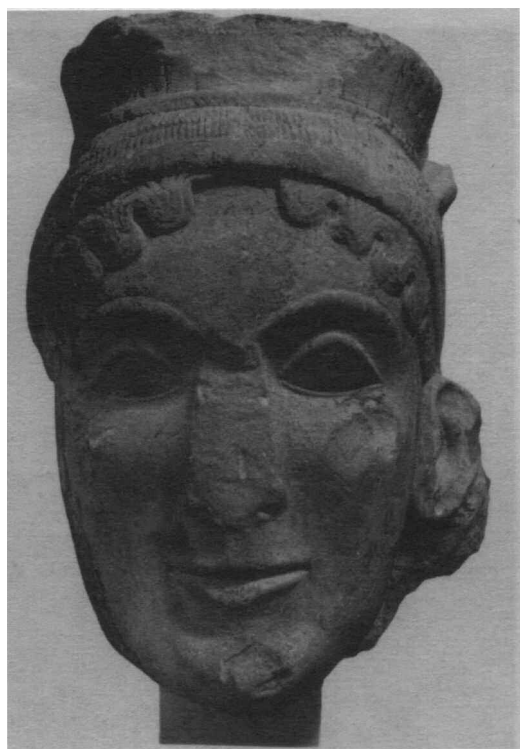
# Een curieuze kop

C.M. Stibbe

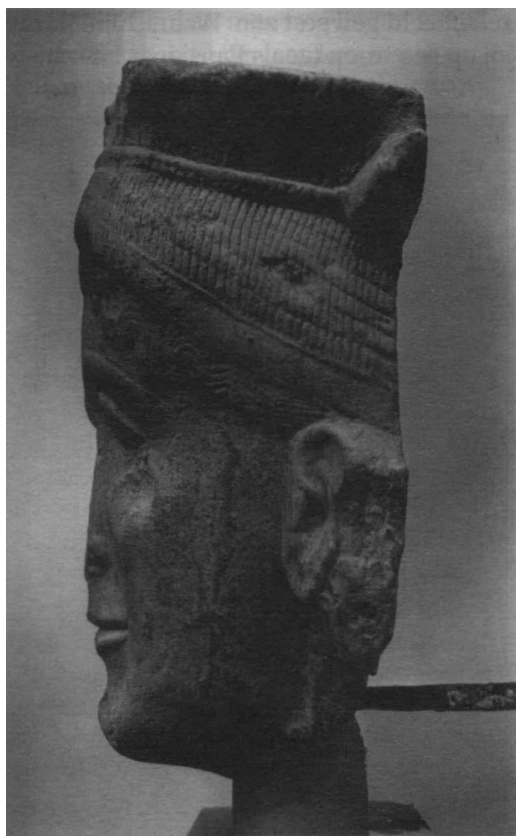
Een van de attracties van het museum in Olympia is, voor liefhebbers van sculptuur, de grote kalkstenen i.op (hoogte 52 cm), die in een van de zalen aan de muur zonder vitrine, is vastgepind (afb. 1, 2). Gewoonlijk spreekt men over 'de kop van Hera', maar deze benaming is, hoewel juist volgens schrijver dezes, zéér omstreden. Er hebben zich, onder archeologen, twee partijen gevormd: de ene beweert dus dat het om de kop van een meer dan levensgroot Hera-standbeeld gaat, dat door Pausanias in de Heratempel te Olympia is gezien en

kort beschreven, de andere echter dat de kop behoort bij een gigantische sfinx die in de gevel van de Heratempel stond, vis à vis met een tweede exemplaar. Beide partijen hebben nogal sterke argumenten voor hun overtuiging, zodat een beslissing in deze strijd niet gauw zal vallen.

In de discussie speelt één onopvallend detail een hoofdrol. Het gaat letterlijk om een 'hoofdrol', in zoverre men op de foto



Afb. 1. Zogenaamde Hera-kop te Olympia



Afb. 2. Zogenaamde Hera-kop te Olympia, profiel

(afb. 1) een soort bobbel ter rechterzijde van de kroon van de 'Hera'-kop kan ontdekken, die algemeen wordt verklaard als de rest van een uit de kroon ontspruitende irank. Deze rank had de vorm van een met bloemen of vruchten behangen voluut of rol. Daarvan kennen we voorbeelden, onder andere op een grote reliëf-vaas uit Thebe waarop een godin met zo'n hoofdtooi is afgebeeld. Zowel goden en godinnen als fabeldieren zoals sfinxen en sirenen werden met zo'n hoofdtooi uitgedost. Het was mogelijk een teken van hun natuurverbonden, bloem- en vruchtdragende karakter.

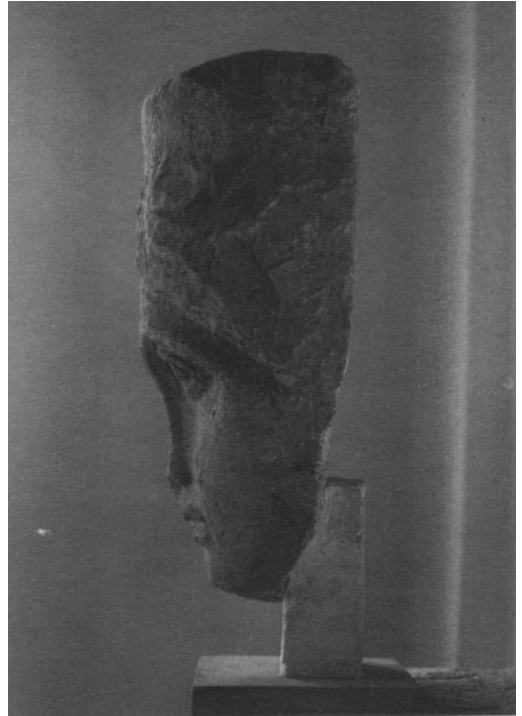
Bij de kop van 'Hera' moet de rank, zo ooit, op een stenen achtergrond in reliëf weergegeven zijn. Vrij in de ruimte is de rank immers ondenkbaar, vanwege de breekbaarheid van het materiaal (kalksteen). De 'Hera' moet derhalve een soort reliëfbeeld geweest zijn. Waarschijnlijk zat zij op een troon (zoals Pausanias haar in-

derdaad beschrijft) en was haar hoofd, met rank, in reliëf tegen de hoge rugleuning van die troon weergegeven. Ook daarvan kennen we voorbeelden, in ander materiaal. De aanhangers van de 'sfinx-theorie' zeggen natuurlijk, dat de sfinx in reliëf tegen de achtergrond van het tympanon in zijaanzicht met de kop naar voren, was afgebeeld.

We zullen hier verder niet ingaan op de vele andere argumenten die ter discussie staan. We willen alleen wijzen op één punt, waarover beide partijen, wonderlijk genoeg, het vrijwel eens zijn: de toeschrijving van de kop aan een beeldhouwer uit Sparta of Laconië. Daarvoor zijn vooral stilistische argumenten doorslaggevend. Spartaans zijn onder andere het type van de kroon (Grieks: *polos* of *kalathos*), bestaande uit gebundelde bladeren, die door een band bijeengehouden worden; voorts de nogal zware accentuering van de wenkbrauwen, die zowel plastisch als door gra-



216 Afb. 3. Kop van een godin in Sparta



Afb. 4. Kop van een godin in Sparta (profiel)

vering naar voren komen. We weten ook uit Pausanias dat juist in de tijd waarin de 'Hera'-kop gedateerd wordt (begin 6de eeuw v.Chr.), een hele serie met name genoemde Spartaanse beeldhouwers, die in goud en ivoor, in brons en in steen werkten, in Olympia opdrachten uitvoerden, juist voor niet-Spartaanse opdrachtgevers.

Wat in het kader van de toeschrijving aan Sparta nog nauwelijks ter sprake is gekomen, is het volgende. In het museum van Sparta bevindt zich een kop die opvallende overeenkomsten met de 'Hera' van Olympia vertoont (afb. 3 en 4). Hij is ongeveer even groot (hoogte 47 cm), draagt een zelfde type polos en verraadde een zelfde soort gelaatstreken, hetgeen vooral in zij-aanzicht (afb. 4), door dezelfde inzet van de ogen en de mond, goed tot uitdrukking komt. Helaas is de kop in Sparta nog zwaarder beschadigd dan die in Olympia. Een onverlaat heeft zich zelfs niet ontzien kruisen in het voorhoofd en door de ogen te krassen, mogelijk als schrikwekkende verkondiging van de overwinning van het Christendom op het heidendom. Ondanks deze toetakeling kunnen we nog enige details waarnemen (zoals het type van het hoofdhaar), die aantonen dat de kop in Sparta enige eeuwen jonger is dan die in Olympia. In de oude catalogus van het museum van Sparta wordt zelfs de mogelijkheid geopperd dat het om een kopie uit de Romeinse keizertijd van een origineel uit de 3de eeuw v.Chr. gaat (*'a very good copy of imperial period'*). Op grond van onze vergelijking met de kop in Olympia kunnen we nog een stap verder gaan en zeggen dat het origineel uit de 3de eeuw v.Chr. in werkelijkheid een hernieuwde uitgave was van een kop behorend bij een cultusbeeld van ca. 600 v.Chr. Er zouden derhalve twee her-edities van dat zeker indrukwekkende en belangrijke oorspronkelijke beeld hebben bestaan.

Er is nóg een opvallende overeenkomst tussen beide koppen en wel van niet-stilistische aard: het feit dat zij beiden geen ach-

terhoofd hebben (afb. 2 en 4). In 't geval van de Olympia-kop is dit gemakkelijk te verklaren: de kop was oorspronkelijk in reliëf uitgehouwen tegen de hoge leuning van een troon en, omdat het een lei-achtige kalksteen is, keurig netjes recht afgebroken op het moment van de vernieling door barbaren in de late oudheid. Zou de kop in Sparta net zo'n reliëf zijn geweest? Misschien. Hier staat alleen vast dat de kop is bijgehakt (zie de linkerzijde, afb. 3) om als bouwmateriaal in een muur te passen. De vindplaats geeft ook geen uitsluitsel: nog in de vorige eeuw moet de kop zijn aangetroffen ergens in het plaatsje Xerokambi, in het zuiden van de laagvlakte aan welks noordkant Sparta ligt. Xerokambi was in de oudheid een plaats van enig belang. Moderne topografen identificeren deze plaats algemeen met het door Pausanias (III, 20,7) genoemde Harpleia. Hier kan men nog heden ten dage één van de best bewaarde Hellenistische of Romeinse bruggen van Griekenland bewonderen; voorts is er een antieke waterleiding in de buurt en werden er munten, bronzen voorwerpen, zwartgevestigd aardewerk en graven gevonden. Helaas vertelt Pausanias geen bijzonderheden over deze plek, zodat we niets weten over een locale cultus waarmee onze kop in verband gebracht zou kunnen worden. Opgravingen hebben er niet plaats gehad.

Hoe dit zij, in ons verband is het vooral van belang dat de kop uit Laconië komt, uit een lokaal blauwachtig gesteente (lijkend op marmer) is vervaardigd en als kopie van een omstreeks 600 v.Chr. dateerbaar Laconisch origineel beschouwd kan worden. Het werk vertoont zoveel overeenkomsten met de 'Hera'-kop uit Olympia, dat we aan één en dezelfde artiest als schepper van beide cultusbeelden moeten denken. Daarmee hebben we in Laconië het tweede werk achterhaald van een beeldhouwer die als één van de meest vooraanstaande kunstenaars van zijn tijd



kan gelden. Bovendien staat hij aan het be-  
gin van de monumentale beeldhouwkunst  
van Sparta, waarover we nog zo weinig  
weten.

#### LITERATUUR

De beschrijving van het cultusbeeld in de Hera-tem-  
pel te Olympia door Pausianus (V, 17, 1) luidt als  
volgt: 'In de tempel van Hera is een beeld van Zeus;  
het beeld van Hera zit op een troon, terwijl Zeus, met  
baard en helm op 't hoofd, naast haar staat. Het zijn  
eenvoudige kunstwerken'.

Een recent overzicht over de historie betreffende de  
'kop van Hera' vindt men bij U. Sinn, *Athenische*

*Mitteilungen* 99, 1984, 77-87 en in het *Lexicon  
Iconographicum Mythologiae Classicae* IV 1, 1988,  
670-671 nr. 98, met lit.

Voor de reliëfvaas uit Thebe, uit de vroege 7de eeuw  
v.Chr., waarop een godin met een in ranken uitbot-  
tende polos op haar hoofd is afgebeeld, zie Erika  
Simon, *Die Götter der Griechen* (1969) 57, atb. 51. Over  
de Laconische beeldhouwers die in Olympia werkten  
zie Jane Burr Carter, in *American Journal of Archaeology*  
93, 1989, 374 e.v. De kop in Sparta is beschreven in de  
oude catalogus van het museum aldaar: M.N. Tod  
and A.J.B. Wace, *A Catalogue of the Sparta Museum*  
(1906) 190 nr. 571. Over de identificatie van  
Xerokambi met het antieke Harpleia zie Hans von  
Prott, *Athenische Mitteilungen* 29, 1904, 13-14.

# Het oxymoron *civitas-solitudo*

G. Bartelink

De Griekse geograaf Strabo, een tijdgenoot van keizer Augustus, citeert ergens een versregel uit een Griekse komedie, die luidt: Ἐρημία μεγάλη ὅστιν ἡ Μεγλή πόλις ('De Grootstad is een grote woestijn')<sup>1</sup>. Door middel van een oxymoron (een verbinding van twee tegenovergestelde begrippen) wordt hier de spot gedreven met de stedsnaam Megalopolis (of Megala Polis). Deze stad, ca. 370 na de voor de Spartanen desastreus verlopen slag bij Leuctra door de Arcadiërs met steun van de Thebaanse leider Epaminondas gesticht, was bedoeld als een dreigend bastion tegen de Spartanen, maar ze had haar naam (een contrast met de andere kleinere Arcadische steden) niet waar kunnen maken. De onderneming eindigde ten slotte in een debâcle; tegen het einde van de 3de eeuw v.Chr. verviel de Grote Stad tot ruïnes.

Terwijl Hilner in zijn *Spreekwoordenboek* bij de vertaling van de door Strabo geciteerde tekst de woordvolgorde nauwelijks wijzigde (*Magna solitudo magna civitas*)<sup>2</sup>, had Erasmus dit vóór hem wel gedaan. In de vorm waarin de formulering in de *Adagia* werd opgenomen (*Magna civitas, magna solitudo*), werd ze door verschillende schrijvers na hem geciteerd.<sup>3</sup> Daarmee ging ook een verschuiving van betekenis gepaard. Het bondige gezegde kon uitdrukking geven aan het gevoel van vereenzaming dat iemand juist in een grote stad kan bekruipen, als men er woont zonder vrienden of kennissen. *There is no solitude so terrible and dreary as*

*that felt in the very heart of a vast, unsympathizing city*, aldus A.R. Smith.<sup>4</sup>

In zijn *Essays: On Friendship* (1625) citeert Sir Francis Bacon Erasmus' adagium: *Magna civitas, magna solitudo: because in a great town, friends are scattered; en even verder: Little do men perceive what solitude is, and how far it extendeth. For a crowd is not company, and faces are but a gallery of pictures, and talk but a tinkling cymbal, where there is no love.*

Ook Byron spreekt over de eenzaamheid die men kan voelen te midden van een grote menigte:

*But 'midst the crowd, the hum, the shock of men,  
To hear, to see, to feel, and to possess,  
And roam alone the world's tired denizen,  
With none who bless us, none whom we can bless,...  
This is to be alone; this is solitude!*<sup>5</sup>

De tegenstelling stad/eenzaamheid ging in het christelijk ascetenmilieu van de 4de en 5de eeuw een eigen leven leiden. Kernachtig kon van de velen die zich in de woestijn terugtrokken, gezegd worden dat ze van de woestijn een stad maakten. De Kopt Antonius, een pionier onder de eremieten, wist volgens zijn levensbeschrijver Athanasius van Alexandrië me-nigeen te overreden de geciviliseerde wereld eens en voor altijd de rug toe te keren. Er ontstonden in zijn omgeving hele clusters van monnikenkluisen zodat

de woestijn om zo te zeggen 'verstedelijkt' werd (*Leven van Antonius*, hoofdst. 14). De stad in de woestijn werd zelfs gezien als een soort ideale staat, een paradijselijk Utopia (hoofdst. 44). En als vanzelfsprekend riep dit beeld v cm urbanisatie associaties op met de hemelse stad uit de Bijbel (*Philippenzenbrief* 3,20; *Hebreeënbrief* 12,23). Dat Athanasius voor de uitdrukking 'de woestijn tot een stad maken' leentjebuurt gespeeld heeft bij een levensbeschrijving van Pythagoras lijkt overigens minder waarschijnlijk.<sup>6</sup>

Tot de verspreiding van de pakkende formulering zal ook bijgedragen hebben dat de biografie van Antonius in luttele jaren tot een bestseller werd. Hiëronymus zal deze tekst in gedachten gehad hebben toen hij over een monnik schreef (*Epist.* 3,4): 'Hij kijkt niet uit op steden met torenhoge gebouwen, maar hij heeft zich als burger in een nieuwe stad laten inschrijven' (*Non quidem conspicit turritas urbes, sed in novae civitatis censu dedit nomen suum*). Volgens een ander auteur verzaamen zich zoveel monniken 'als een bijenzwerm' rondom een gerenommeerd kluisenaar, dat deze de bergachtige woestijn in een stad veranderde.<sup>7</sup>

'De woestijn wordt een stad' bleek een succesvolle vondst die voor hergebruik in aanmerking kwam. Retorisch getrainde schrijvers zagen kans om verder te borduren op het bekende stramien. Door hun psalmgezing, aldus Proclus van Constantinopel, hebben de monniken de wildernis in een stad omgetoverd.<sup>8</sup> Hiëronymus probeerde het paradoxale nog meer reliëf te geven: 'de woestijn is een stad, aangenamer om te wonen dan welke stad ook' (*desertum, omni amoeniorem civitatem*). Als vanzelf dacht hij daarbij aan de hemelse stad uit de *Openbaring* (21,18-21): de kluisenaars in de eenzaamheid zijn de stenen, waarmee de stad van de grote koning gebouwd wordt.

Bij Eucherius van Lyon deden de monnikenkolonies in de woestijn de gedachte

opkomen aan de stad op de berg uit de bergrede (*Matth.* 5,14): 'Dit is de stad die niet verborgen kan blijven; ze is gebouwd op een berg in de woestijn en is hier op aarde een beeld van het hemels Jeruzalem' (*Haec est civitas quae abscondi non potest in deserti monte constructa, quae imagine sua caelestem Hierusalem terris dedit*).<sup>9</sup>

Het nieuwe woord 'woestijnburger' (ἐρημοπολίτης) dook in Griekse teksten op.<sup>10</sup> En de stad in de woestijn kende nieuwe burgerdeugden. Overigens had Clemens van Alexandrië reeds veel eerder opgemerkt dat men ook in de stad kon leven als in een onbewoonde regio, als men het contact met de mensen beperkte en zich vooral verre hield van theater en spelen.<sup>11</sup> Deze gedachte doet denken aan een bij Seneca overgeleverd Epicurusfragment: 'Keer dan vooral in jezelf, wanneer je gedwongen bent te midden van een grote menigte mensen te vertoeven' (*Tune praecipue in te ipse recede, cum esse cogaris in turba*).<sup>12</sup>

#### NOTEN

1. Strabo, *Geographia* 8,8,1; vgl. Koek, *Com.Ant.Fragm.* III 449,221; Von Hiller, s.v. Megala Polis in Pauly-Wissowa 15,1. kol. 127-140.
2. Joh. Hilner, *Gnomologicum Graecolatium*, Leipzig 1606, no. 170; vgl. ook *Carmina Medii Aevi Posterioris Latino*. LL 8 *Proverbia Sententiaeque Latinitatis Medii Aevi*. Aus dem Nachlass von Hans Walther herausgeg. von Paul Gerhard Schmidt, Göttingen 1983, no. 38012.
3. Erasmus, *Adagia* 2,4,54. Vgl. Andreas Ritzius, *Florilegium Adagiorum et Sententiarum Latino-Germanicum*, Bazel 1728, no. 432; Thomas Fuller, *Gnomologia*, 1732, no. 191: 'A great City, a great Solitude'; Walther (no. 38003a2) verwijst nog naar deze uitdrukking in een 16de-eeuws Florentijns handschrift.
4. *The Fortunes of the Scattergood Family*, 1845, ch. 15.
5. Childe Harold, *Canto II* str. 26.
6. Gesuggereerd door R. Reitzenstein, *Des Athanasius Werk über das Leben des Antonius. Ein philologischer Beitrag zur Geschichte des Mönchtums* (Sitzungsberichte der Heidelberger Akademie der Wissenschaften, Philos.-hist. Klasse V), Heidelberg 1914, p. 16. Een moderne parallel vinden we in het gedicht *The wish* van Abraham Cowley, waarin de vreugden van het land geprezen worden. De dichter spreekt de wens uit dat de stedelingen zijn rust niet zullen verstoren:  
*I should have then this only fear  
Lest men, when they my pleasures see,*

*'Should hither throng to live like me,  
And so make a city here.*

7. Palladius, *Historici Lausiaca* 48,2. Ook Gregorius van Nyssa gebruikt de tournure in zijn *Vita Macrinae*.

8. *Oratio de incarnatione Domini* 2,1.

9. *De laude heremi* 36.

10. Vgl. Joh. Chrysostomus, *Ad populum Antiochenum homilia* 17,2 In een brief van Nilus in de correspondentie van Basilius (*Epist.* 42,3) wordt gesproken over een ἐρημοπολιτῆς βίος.

11. *Stromateis* 7,12.

12. *Epist.* 25,6 (=fragm. 209 Usener).

# Oog in oog met de Romeinen

Els Lems

Nederland is sinds april 1994 een attractiepark rijker: het archeologisch themapark ARCHEON in Alphen a/d Rijn.

Op een terrein van zestig hectare maakt de bezoeker een reis door de prehistorie, de Romeinse tijd en de middeleeuwen.

Reconstructies en acterende suppoosten – de archeotolken – moeten de geschiedenis tot leven wekken. Maar het verkopen van *living history* – is dat niet wat pretentius?

'Archeologie is meer dan opgravingen al-  
lefin/ zegt prof. dr. Gerard F. IJzereef, de

man achter Archeon. 'Je moet ook interpreteren, op basis van de vondsten reconstrueren hoe het allemaal geweest is. Wij willen hier die derde dimensie van het archeologisch onderzoek in beeld brengen.'

IJzereef realiseert zich echter dat de experimentele archeologie meer omvat dan het simpelweg bouwen van replica's. Het gaat er juist om dat je zo authentiek mogelijk bouwt, onder dezelfde omstandigheden als vroeger en met de hulpmiddelen die



toen voorhanden waren. Hij geeft dan ook toe: 'In de haast om voor een groot publiek toch iets aantrekkelijks neer te zetten, hebben we aan dat wetenschappelijk streven soms concessies moeten doen.' Zo is het Romeinse badhuis uit modern gasbeton opgetrokken, en niet uit natuursteen. Bovendien ruikt het er onmiskenbaar naar chloor. En wat blijkt? Het hypocaustum-systeem werkt via een grote c. v.-ketel.

Critici noemen Archeon een 'schijnwereld', maar dat laat IJzereef koud.

'Popularisering van de archeologie, daar gaat het om. Allemaal mooi en wel, die hooggeleerde archeologen die niet verder willen gaan dan een academische publicatie met open einde. Maar daar koopt het publiek niks voor. Wij willen het vak verbalen naar het publiek. Maar, zo lijkt het wel, wie populair bezig is, ontmoet niets dan *jalousie de métier*...'

Een paar maal heb ik door Archeon gedwaald en, eerlijk gezegd, ik vermaak me er best. De sportleraar leert me werptechnieken in de *palaeestra*, een priesteres legt me mijn dromen uit, ik drink zoete honingwijn in de herberg, en in een boomstamkano peddel ik wat heen en weer tussen de prehistorie en de Romeinse tijd. Maar geen moment heb ik het gevoel dat ik 'even word teruggeworpen in de tijd', zoals de folder mij beloofde. De slogan *In Archeon komt het verleden wel héél dichtbij*, gaat aan mij voorbij. Op de een of andere manier is alles toch nep. De band met het verleden, soms voelbaar aanwezig in een museum of op een opgraving, ontbreekt totaal. Alles en iedereen probeert wel Romeins te zijn, maar de knipoog overheerst.

Misschien stoor ik me het meest aan de archeotolken, die in levenden lijve het verleden moeten verbeelden en vertellen. De 'Romeinen' blijken geselecteerd te zijn op hun acteertalent. Kennis van de oudheid is soms ver te zoeken. De parkleiding vindt namelijk een universitaire opleiding zeker niet vereist om in het park te 'wonen'. Een

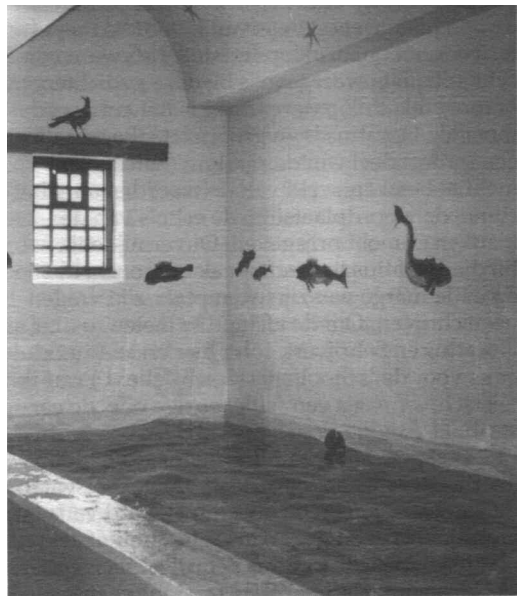
tweeweekse cursus wordt zelfs al voldoende geacht om iemand in een bepaalde tijd thuis te maken. 'Het is meer een kwestie van prettig gestoord zijn,' zo drukt een van de medewerkers het treffend uit.

Het is afwachten of Archeon een succes wordt. Gemikt wordt op maar liefst driekwart miljoen bezoekers per jaar.

'Onderzoek uit 1987 heeft uitgewezen dat tweederde van de Nederlandse bevolking, geïnteresseerd is in het verleden,' aldus IJzereef. 'We verwachten dat er wat minder ouders met kinderen komen, maar wat meer ouderen. Het idee van een archeologisch themapark scoort vooral goed bij vijftig-plussers.'

*Archeon is dagelijks open van 10.00 tot 18.00 uur. De toegangsprijs is f 23,50 voor volwassenen en f 17,50 voor kinderen. (School)groepen kunnen deelnemen aan projecten op het Educatief Erf.*

Foto's: Els Lems



Een duik in het heetwaterbad (caldarium).